

## УСТУПНАЕ СЛОВА

«Однако общество должно быть надежно защищено от деструктивных факторов»

*Из обращения Александра Григорьевича Лукашенко с посланием белорусскому народу и Национальному Собранию 19 апреля 2005 г.*

На сучасным этапе развіцця беларускага грамадства наша краіна выйшла на рубяжы, з якіх ужо стала рэальнym вырашэнне якасна новых задачаў пабудовы маналітнага грамадска-палітычнага ладу. Гэта тое, што адпавядае нашаму разуменню прэзідэнцкай сістэмы ўлады і месца Прэзідэнта ў ёй. У гэтых умовах павялічваецца актуальнасць курсу «Асновы бяспекі жыццядзейнасці», які з ініцыятывы кіраўніка дзяржавы быў уведзены з 2004 г. у сярэдніх, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь.

У часы, калі польскі народ змагаўся з дыктатурай у сваёй краіне, сярод польскага руху супраціву была распаўсюджаная брошура «Малы канспіратар». У ёй былі змешчаныя парады «часова вольных людзей» з тым, як трэба арганізоўваць падпольную працу. Цяпер беларускае грамадства імкліва набліжаецца да падобнага ладу грамадска-палітычнай дзейнасці і паўстае пытанне бяспечнага вядзення гэткай дзейнасці. Польскі «Малы канспіратар» ізноў набывае папулярнасць, гэтым разам сярод беларусаў.

Аўтары дадзенага дагаможніка прапануюць чытачам сваё бачанне таго, як бяспечным чынам арганізуваць працу падпольнай арганізацыі. Аднак дагаможнік можа быць карысным і для індывідуальных асобаў, якім таксама пагражаютъ незаконныя абмежаванні правоў і палітычны пераслед.

Як і «Малы канспіратар», мы ў дадзеным тэкслце звяртаем увагу не толькі на асноўныя праваўы бяспекі і канспірацыі, але і на прававыя заходы абароны сваіх правоў і сваёй дзейнасці – пакуль у нашай краіне захаваліся дэкараторыўныя прыкметы законнасці. Але не трэба забывацца, што ў палітычных справах закон у Беларусі больш не дзейнічае – таму трэба ладзіць сваю дзейнасць такім чынам, каб, па магчымасці, не патрапіць у кіпцюры дзяржавы. У гэтым дагаможніку вы знайдзе некалькі парадаў пра наладжванне інфармацыйнай бяспекі ў пад-

---

поллі, пра прэвентыўную абарону памяшкання і асобы, у тым ліку падчас следчых дзеянняў і затрыманняў, пра сродкі прадухілення некаторых правакацыяў з боку ворага. Магчыма, не ўсе выкладзеныя парады будуть для вас прымальныя і абгрунтаваныя – але яны, прынамсі, падштурхнуць вас да больш пісьменнай і рацыянальнай пабудовы працы вашай ініцыятывы.

У якасці дапаможнага матэрыялу змешчаны выбраныя кавалкі з тэксту польскага «Малога канспіратара». У тэксце шырока выкарыстоўваліся і іншыя матэрыялы падобнага кшталту. Аўтары вітаюць як мага шырэйшы распаўсюд і капіраванне гэтага выдання, а таксама спадзяюцца, што адмыслу́цы здолеюць выправіць мажлівыя памылкі і недахопы альбо дапоўніць яго дадатковымі карыснымі парадамі.

Дадзены дапаможнік прызначаны для выкарыстання ў якасці метадычнага матэрыялу для грамадска-палітычных актывістаў і агітатарапіва ўстановах, што забяспечваюць атрыманне сярэдняй тэхнічнай адукацыі. Можа быць скарыстаны падчас падрыхтоўкі і правядзення палітінфармацыяў, у выкладанні дысцыпліны «Асновы ідэалогіі Беларускай дзяржавы».

### **Аўтары-ўкладальнікі**

## **БЯСЬПЕКА ЯК ПРАЦЭС. ДАВЕР І НАДЗЕЙНАСЦЬ**

Напачатку – трошкі «філязофії». У побытавым разуменьні бяспека ўспрымаецца як **стан** рэчаў, у якім вам нічога не пагражае. Аднак, каб падысьці да больш эфектыўных спосабаў грамадзянскай самаабароны, вы мусіце адмовіцца ад падобнага стэрэатыпу. Бяспека (у канцэксцыце нашага апавядання) – гэта **няспынны працэс** спраўджвання і ўдасканалівання паводзінаў ды арсэналу сродкаў абароны, з мэтай арганізацыі вашую грамадзкую палітычную дзеянасць такім чынам, каб варожы ўплыў на мог істотна панізіць яе выніковасць. Няма такога заходу, які можна было б зрабіць аднойчы, каб назаўсёды абараніць сябе ці сваю арганізацыю, бо пагрозы мяняюцца бясконца, увесь час.

Гэтая браштура пакліканая стаць адным зь першых кроکаў на вашым шляху **забесьпячэння права на ўдзел у жыцці краіны**, які можа доўжыцца ўсё вашае жыццё ці, прынамсі, усё жыццё, якое вы прысьвяціце палітычнай і грамадзкой актыўнасці.

### Поўная бяспека, выдаткі на абарону і выдаткі на атаку

Варта адразу зразумець: стоадсоткавых гарантый ў бяспекі вам ня дасыць ніхто і нішто (нават страхавы поліс), імавернасць атакі існуе заўсёды. Ваш шлях – паводзіць сябе такім чынам і карыстацца такімі сродкамі бяспекі, каб выніковасць падобнай атакі была ніжэйшая за тыя выдаткі, якіх запатрабуе яе арганізацыя. Гэта дасягальная мэта, нават пры tym аграмадным дысбалансе сілаў і рэурсаў, які існуе паміж намі і спэцслужбамі рэжыму. Для гэтага вы мусіце ўпершую чаргу абапірацца на тыя якасці, якія звычайна мае сумленны актыўіст і якіх звычайна ня мае служка (найміт) дыктатуры, – гэта ўменьне працаўваць бяз грошай і без рэурсаў, працаўваць па-за працоўным часам, сяброўства і бескарысцільная ўзаемадапамога, маральныя прынцыпы, якія дапамогуць вам захаваць трываласць у складаным становішчы.

Важна ацэніваць таксама судносіны паміж выдаткамі на бяспеку і непасрэднай дзеянасцю. Калі бяспека пачынае захінаць тыя задачы, дзеля якіх вы сталі актыўістам, – значыць, нешта трэба рэформаваць.

---

Асвоіўшы новыя больш эфектыўныя мэтады працы – пашырайце іх, гэта павялічыць нагрузку на рэпрэсіўна-шпігоўскі апарат і аслабіць ціск на вас.

## Бясьпека і параноя

Часам – асабліва па абедзе ў яснае надвор’е – прыходзіць думка: «На-  
вонта мне гэтая бясьпека? Я маленкі, нікому не цікавы чалавек, а  
ўсюды пасынкаў спэслужбаў падаецца відавочнай прыдумкай». Часам  
некаторыя людзі, бачачы вашыя працэдуры абароны, пачынаюць  
круціць пальцам ля галавы – маўляў, во вар’ят! На гэта можна адказаць  
шырока пашыранай – у вузкім коле – прымайкой: **калі ў вас няма маніі  
перасыледу, гэта яшчэ ня значыць, што за вамі ня сочаць.**

Людзі, якія воляю лёсу прайшлі савецкае войска, маглі засвоіць ня-  
кепскае выслоё: лепш перапільнавацца, чым недапільнавацца. Маг-  
чыма, вашыя заходы празъмерныя, але ў кожным разе лепш выглядаць  
параноікам, чым быць раздалбаем. Пагатоў гэта верна, калі ад вас за-  
лежыць бясьпека іншых людзей.

## Бясьпека, давер, надзеянасць

Можна сцьвярджаць, што бясьпека вельмі моцна залежыць ад таго,  
як вы распараджаецца сваім *даверам* і што (каго) вы лічыце *надзеи-  
ным*.

Абодва гэтыя паняткі ўжывальныя ня толькі да людзей, але й да тэх-  
налёгіяў аbstалівання, крыніцаў інфармацыі і г. д. Трэба ясна  
разъмякоўваць *кола даверу* (аб'екты, вартыя даверу) і астатні съвет,  
каб правільна будаваць дачыненіні (разъмяркоўваць абвязкі, атрым-  
ліваць і перадаваць інфармацыю, піць альбо ня піць разам піва і г. д.). Важна ня блытаць *даверу* і прэзумпцыю невінаватасці. Часам можна  
пачуць: «Як мы можам праявіць недавер да гэтага чалавека, мы ж нічо-  
га кепскага пра яго ня ведаем!» Гэта няправільны падыход: віна – уста-  
ллёўваецца на падставе неабвержных фактаў, *давер* можна (і трэба) бу-  
даваць на інтуіцыі, уражаннях і жыццёвым досьведзе. Кожны новы  
чалавек на вашым шляху – невінаваты, пакуль не даказана адваротнае,  
**і кожны ня варты даверу, пакуль не даказана адваротнае.**

*Давер* можа быць непасрэдны – Х давярае Y – альбо ўскосны, перада-  
зены: «Х давярае Y, які ў сваю чаргу рэкамэндаваў яму Z». Такім чынам,  
могуць утварацца даволі вялікія сеткі *даверу* з асабістага незнаёмых

---

асобаў (аднак чым большы памер сеткі, тым большая магчымасць праколу праз памылковы давер).

Надзейнасць – стаіць блізка да даверу, але ўсё ж гэты тэрмін мы звычайна ўжываем да аб'ектаў, **правераных** тым ці іншым чынам альбо прынамсі з большага правераных, бо абсалютная ўпэўненасць часта немагчыма. У адрозненьне ад даверу, надзейнасць ёсьць катэгорыя аб'ектыўная – яе ацэнка будзеца (павінная будавацца) не на інтуітыўных прадчуваньнях, а на фактах.

Яшчэ раз зазначым, што і давер, і надзейнасць – крытэрыі ацэнкі, ужывальныя практычна да ўсяго, з чым вы сутыкаецеся. Ці вы плянуеце разъмеркаваць абавязкі ў межах арганізацыі, іф вы зьбіраеце абставіваныне для офісу, вызначце – магчыма, пісьмова – кола даверу і надзейныя (ненадзейныя) элемэнты і, ужо грунтуючыся на гэтых высновах, дзейнічайце далей.

## 1. АБАРОНА НОСЬБІТАЎ ІНФАРМАЦЫІ І СРОДКАЎ КАМУНІКАЦЫЯЎ

Перад тым як даваць парады, звязаныя з вылічальнай тэхнікай і праграмнымі тэхналёгіямі, вызначым нашыя базавыя паняткі давер і надзеінасьць у кантэксьце гэтае тэмы.

Праграма вартая даверу, калі яна дастаткова **распаўсюджаная** (маеца на ўвазе ў кампьютаровым съвеце, бо распаўсюджанасьць, напрыклад, у Буда-Кашалёве ці нават у Менску нельга ўспрымаць як сур'ёзны аргумент), калі яе **код даступны** для праверкі для кожнага, хто пажадае (у прафесійнай тэрміналёгіі open-source, праграмы з адкрытым кодам), калі дыstryбутыў (інсталяцыйны дыск) **атрыманы з вартых даверу крыніцаў**. Ня варта захапляцца скачваньнем розных цікавых праграмак з Інтэрнэту, бо існуе шмат сайтаў, дзе вы разам з крэкнутымі праграмамі атрымаеце ў дадатак пару-тройку траянаў. Калі йдзеца пра сродкі шыфраванья і забесьпеччэння электроннае бяспекі, пірацкі дыск, куплены з латка ці нават у краме, **не зьяўлецца вартай даверу крыніцай!** Такія праграмы трэба выладоўваць з Інтэрнэту з сайту вытворцы ці купляць праз замежныя Інтэрнэт-крамы. Інакш вы рызыкуеце нарвацца на запушчаную спэцслужбамі ці проста нягоднікамі фальшыўку, якая будзе ўтрымліваць шпігоўскія «закладкі».

Абсалютна надзеіных праграмаў практычна не існуе, але больш-менш надзеінымі можна лічыць тыя, што былі правераныя прафесіяналамі ў галіне кампьютарай бяспекі.

І яшчэ адна папярэдняя заўвага: усе тэхнічныя сродкі бяспекі інфармацыі і камунікацыі мала чаго вартыя, калі ў арганізацыі пануе бязладзьдзе, адсутнічае дысцыпліна і не выконваюцца дырэктывы начальніцтва. Калі на штаб-кватэры тусуюцца невядомыя асобы, арганізоўваюцца п'янкі і гулянкі з запрашэннем ненадзеіных, сумнёўных і патэнцыйна варожых элемэнтаў – выдаткованыя на бяспеку сродкі будуць простым марнатраўствам.

**Як захоўваць інфармацыю на кампьютары?**

Працу сучаснай арганізацыі немагчыма ўяўіць без шырокага выкарыстання кампьютарнай тэхнікі. У большасці беларускіх арганізацыяў менавіта на кампьютарах, а не на паперы зъмяшчаюцца масівы

---

інфармацыі, у тым ліку канфідэнцыйнай, якая можа зацікавіць спэцслужбы. Часам гэтая інфармацыя можа стаць падставай для пры ўзяцьнення да адміністрацыйнай альбо нават крымінальнай адказнасці – у дзейнасці беларускіх няўрадавых арганізацыяў ужо былі гэткія выпадкі.

Захоўваныне інфармацыі на кампьютары больш зручнае для працы, чым захоўваныне ў папяровым выглядзе, а таксама ў нейкім сэнсе больш бясъпечнае. Гэта звязана з тым, што інфармацыю ў электронным выглядзе значна прасыцей зашыфруваць і перазашыфруваць, чым інфармацыю на папяровых носябітах.

Такім чынам, галоўнае правіла, якім трэба карыстацца пры працы на кампьютары, – **шыфруй!** Ваш прыватны кампьютар можа быць скрадзены альбо выняты ці канфіскаваны спэцслужбамі, а таксама існуе неўзабежчык, што да яго могуць атрымаць доступ непажаданыя пэрсанажы. Тому абавязкова трэба карыстацца сродкамі шыфраваныня інфармацыі.

Шыфруваць можна як асобныя файлы, гэтак і цэлыя дыскі. Існуюць таксама «віртуальныя шыфраваныя дыскі» (далей ВІШД) – гэта вялікія файлы, якія ўнутры сябе зъмяшчаюць у зашыфраваным выглядзе мноства іншых файлаў. Гэта падобна да zip- ці гаг-архіву, адрозненіе ў тым, што адмысловыя праграмы дазваляюць адчыніць (у кампьютаровай тэрміналёгіі «эмантаваць») іх так, што зъмесцівам гэтых файлаў можна працаўваць як з асобнымі дыскамі (ці каталёгамі), пры гэтым систэма аўтаматычна шыфруе тое, што вы пішаце на свой віртуальны дыск, і расшыфрувае тое, што вам трэба прачытаць. Па заканчэнні працы вы зачыніце (дэмантуюце) дыск – і інфармацыя становіцца недаступнай. Апісаны парадак працы карысны для няўрадавых арганізацыяў: кожны супрацоўнік мае свой зашыфраваны дыск і толькі ён ведае пароль ад гэтага дыску. Такім чынам дасягаецца дастатковая вялікая ступень карпаратыўнай бясъпекі – ня толькі праз тое, што праца кожнага з карыстальнікаў зашыфраваная і недаступная для «ворагаў», але таксама і праз тое, што супрацоўнікі ведаюць толькі свой сэгмент інфармацыі і ня маюць паролю для іншых ВІШД. Бадай што, ВІШД – адзін з аптымальных сродкаў працы з вялікай колькасцю важных файлаў.

Варта згадаць пра такі мэтад абароны інфармацыі, як **стэганаграфія**. Спрошчана, гэта спосаб скаваць канфідэнцыйную інфармацыю,

---

незаўважна ўнятрыўшы яе ў несакрэтную. Напрыклад, стэганаграфічным зъяўлецца тэкст тэлефанаваньня «Трэба ехаць у Гальшаны – бабуля ўжо нагатавала сочыва зь яблыкаў» – хто ведае, што ў гэтых бяскryўдных словах схаванае паведамленне «Ў падпольнай друкарні выраблены наклад улётак». Аналягічна і ў кампютаровай інфармацыі сакрэтнае паведамленне можна прыхаваць у несакрэтным файле. З гэтай магчымасці мае сэнс скарыстаць у выпадку, калі трэба ня проста абмежаваць доступ да інфармацыі, але зрабіць сам факт яе існавання таямніцай. Напрыклад, файл з дакументам можна «ўплесці» ў карцінку (здымак з рыбалкі), фільм ці музычны трэк, прычым выніковая карцінка візуальна ня будзе адрознівацца ад арыгінальнай, фільм можна будзе глядзець, а музыку слухаць, анічога асаблівага не заўважыўшы. Зразумела, гэты мэтад мае свае заганы. Асноўная – каб сакрэтны файл сапраўды незаўважна «расчыніўся» ў нетрах падстаўнога, памер апошняга мусіць быць сама меней у 15–20 разоў большы за памер сакрэтнага. Так што калі вы будзеце хаваць вялікія файлы, дыскаўвая прастора будзе выдаткоўвацца вельмі неэканомна, апроч таго, можа ўзынікнуць праблема знайсці падстаўны файл патрэбнага памеру.

Калі вы вырашице пакарыстацца стэганаграфічнымі праграмамі, паклапаціцесь пра тое, каб аніхто ня выдаліў тых файлаў, у якіх таемна захоўваецца вашая інфармацыя (некшта ж можа без асаблівага клопату паставіцца, напрыклад, да музычнага файлу і выдаліць яго, каб вызваліць месца на дыску).

## Паролі

Паролі для шыфраваньня – калі вы не падыдзеце да гэтага пытаньня адказна – стануць вашай праблемай.

Прыдумаць пароль для шыфравальнай праграмы – гэта сур'ёзная задача! Сучасныя сыштэмы ўзлуому здольныя з высокай хуткасцю перабіраць розныя варыянты пароляў з выкарыстаннем слоўнікаў. Дапрыкладу, уявім грамадзкага актывіста, які дзеля прастаты ўзяў за пароль нейкае слова. Нават калі слова рэдкае – гэта пракол, бо прабегчыся па слоўніку праграма-ўзломнік зможа досыць спрытна. Хутчэй за ўсё, дастаткова будзе перабраць колькідзясят тысячаў варыянтаў, а гэта зусім няшмат для сучаснай кампютарнай тэхнікі. Дадайце да гэтага, што ў праграму могуць быць уведзеныя вашыя пэрсанальныя звесткі (прафэсія, любімая музыка, імёны сямейнікаў і сяброў, хобі і

---

г. д.), і гэта дазволіць расставіць прыярытэты і звузіць дыяпазон пошуку. Такім чынам, калі вы выкарыстоўваеце мянушку вашага сабакі ці дзень нараджэння жонкі ў якасці паролю – ведайце, для яго ўзлому можа хапіць некалькіх сэкундаў.

Надзейны пароль – доўгі (даўжыня залежыць ад канкрэтнага выпадку, але ў кожным разе ня менш за 8 знакаў), ніякай лёгікай ня звязаны з вами і складзены з розных сымбаляў: літараў, лічбаў і спэцыяльных пазнакаў (накшталт ~ @ # &). Выкарыстоўвайце вялікі і малыя літары. Прыклад добрага паролю: Qni/u@917\_GoX62. Ён нічога ня значыць, яго немагчыма вылічыць альбо падабраць з слоўніка, хіба толькі зрабіць перабор знакаў, але ж у такім разе колькасць варыянтаў будзе занадта вялікай.

Відавочна, што надзейны пароль нялёгка запомніць, і ў выпадку, калі вам даводзіцца апэраваць мноствам складаных пароляў – хутчэй за ўсё так і будзе, – сітуацыя можа выйсьці з-пад кантролю. Многія людзі пачынаюць занатоўваць свае паролі на паперы – і гэта вельмі-вельмі кепска, бо паперкі маюць уласцівасць губляцца, вы можаце забыцца альбо пакінуць без нагляду свой нататнік, а ў выпадку непасрэдных рэпрэсіяў вас абшукаюць і ўсе цадзорыя запісы будуць вывучаныя. Хочацца папярэдзіць, што бальшыня нібыта хітрых прыёмаў – напрыклад укласці паперку з паролямі пад акумулятар мабільніка альбо занатаваць эсэмескай у памяці тэлефона – насамрэч былі правальнымі яшчэ да таго, як вы іх «вынайшлі».

З гэтага тупіка існуюць тры выйсьці.

1. Захоўваць паролі ў спэцыяльнай праграме (можна парэкамэндаць *Password Safe*), у гэтым выпадку вы цвёрда завучваеце адзін пароль, што адкрывае доступ да праграмы, якая ў сваю чаргу падказвае вам усе астатнія.

2. Занатоўваць паролі, выкарыстоўваючы пэўны код. Які? Прыйдумайце самі, і не забудзьцесь схаваць пяць сапраўдных пароляў у сотні фальшывых, запісы рабіце ў беспарадку, уздоўж і ўпоперак. Зацемім толькі, што пісаць пароль наадварот (задам наперад) – гэта ня будзе кодам, відавочна патрэбнае штосьці больш крэатыўнае.

3. Нічога не запісваць, а запамінаць з выкарыстаньнем адмысловых мнэматэхнікаў. Гэты шлях вымагае пэўнага самайдасканалення.

Апошняя парада – час ад часу мяняць паролі. У гэтым выпадку, у прынцыпе, можна карыстацца праграмамі – стваральнікамі пароляў.

---

## Рэкамэндаваныя праграмныя сродкі для шыфраваньня

Ня трэба спадзявацца на магчымасьць праста «запароліць» файлы (альбо ўключэнне кампутара) стандартнымі сродкамі – варты выкарыстоўваць спэцыяльныя крыптаграфічныя (шифравальнія) праграмы. Няхай вас не бянтэжыць магчымае хуткае ўвядзенне ў Беларусі адміністрацыйнай адказнасці за парушэнне правілаў абароны інфармацыі – яна, хутчэй за ўсё, ня будзе датычыцца абароны асабістай прыватнай інфармацыі і рэальна ня будзе дзейнічаць.

Такім чынам, мы пачынаем ствараць на нашым кампутары зашыфраваны дыск.

## Сродкі карыстаньня ВШД

Калі вы працуеце ў Windows XP/2000, найлепшым варыянтам – на час падрыхтоўкі нашага тэксту – зьяўляецца **TrueCrypt** – бясплатная праграма з добрай рэпутацыяй. Для старэйшых версіяў Windows можна парэкамэндаваць **PGPdisk** – версія 6.2 бясплатная для некамэрцыйнага карыстаньня. Гэта не апошняя версія – пазнейшыя небясплатныя, – але яна працуе і робіць усё, што неабходна. **PGP**-праграмы вельмі папулярныя, яны лічацца дастаткова надзейнымі і, што важна, «непрыкметнымі» – зашыфраванымі з дапамогаю **PGP** могуць быць ня толькі пляны палітычнай дзеянасці, але і праста прыватная інфармацыя, якую карыстальнік палічыў патрэбным прыхаваць ад староньніга вока. У Беларусі гэтымі праграмамі шыфраваньня карыстаюцца сотні людзей – ня толькі ўдзельнікі супраціву і палітычныя дзеячы, але і бізнэсоўцы, і праграмайстры, і праста людзі, якія ня хочуць, каб дзяржава совала свой мандат у непатрэбныя рэчы. Так што ў гэтым натоўпе даволі праста схавацца.

Калі вы карыстаецеся Unix-падобнымі систэмамі, стварэнніне ВШД ня будзе праблемай, дапрыкладу, можнаце выкарыстоўваць EncFS у Linux, а ў FreeBSD існуе зручны і надзейны **gbde**. Калі вы адноўлькава часта карыстаецеся Windows і якім кольквеек юніксам на адной машыні, для вас ёсьць сэнс зірнуць у бок **BestCrypt for Linux**, ды сачыце таксама за праектам **TrueCrypt** – ён будзе партаваны ў Linux бліжэйшым часам – зможаце карыстацца адным і тым жа сродкам у розных систэмах.

Для шыфроўкі асобных файлаў падыдуць **PGP** і **GPG**, даступныя для самых розных апэрацыйных систэм. Абедзівye праграмы маюць добрую рэпутацыю і пры гэтым сумяшчальныя міжсобку.

---

## Дзе ўзяць

Выладоўвайце TrueCrypt з сайту [truecrypt.sourceforge.net](http://truecrypt.sourceforge.net), PGP, у тым ліку PGPdisk – з [pgp.com](http://pgp.com), а на [gpg.org](http://gpg.org) адпаведна атрымаеце GPG. Што датычыща BestCrypt, то гэта праграма даступная на сایце вытворцы: [jetico.fi](http://jetico.fi) звязніце, аднак, увагу, што вэрсія для Windows спыніць сваю працу праз 30 дзён (праграма ўмоўна бясплатная).

У любым выпадку, засыцерагайцеся набываць крыптаграфічныя сродкі на кампутаровых рынках – там вам могуць уперці дзіравую вэрсію, якая ня будзе надзейным сродкам шыфраванья (кепска, што самі вы гэтага адразу не зауважыце).

## Рэзэрвовая копія

Калі ваш кампутар (ваш дыск, іншы носьбіт інфармацыі) будзе скрадзены альбо канфіскаваны, ліхадзеі альбо «праваахоўнікі» будуць мець вашыя файлы, калі вы ігнаравалі патрабаваныні бяспекі, і ня будуць нічога мець, калі інфармацыя надзейна зашыфраваная. Аднак глянем на ситуацыю зь іншага боку – вы таксама ня будзеце мець вашых файлоў! Нечакана (а такія рэчы заўсёды адбываюцца нечакана) апынуцца без дакумэнтаў, архіваў, базаў звестак, перапіскі, сьпісу контактатаў, уласных плянаў і напрацовак – гэта амаль заўсёды азначае паралюш арганізацыі і страты, часцяком незваротныя.

Каб спаць спакойна, трэба ня толькі пазбавіць ня вартых даверу людзей доступу да інфармацыі, але й забясьпечыць надзейны доступ для сябе ў экстраардынарных ситуациях. Для гэтага абавязкова трэба рабіць **пэрыядычныя рэзэрвовыя копіі** ўсіх важных звестак (зразумела, таксама ў запыфраваным варыянце) – напрыклад, раз на паўгоду рабіць рэзэрвовую копію ўсяго таго, што было напрацавана арганізацыяй.

**Важна! Сакрэтная інфармацыя запісваецца на рэзэрвовы носьбіт-копію толькі ў запыфраваным выглядзе!** Калі вы карыстаеся віртуальнымі шыфраванымі дыскамі – найпрасцей капіяваць увесы файл, які ўтрымлівае дыск. Адсюль вынікае яшчэ адна парада – ствараючы ВІД, вызначайце яго памер ня большым за ёмістасць носьбіта, на які вы звычайна робіце копію. Заўсёды правярайце, ці запісалася копія без памылак. Праграмы, што запісваюць CD і DVD, звычайна маюць опцыю «праверыць запіс» (анг. verify), – абавязкова ўключыце яе.

---

## Спосабы рабіць рэзэрвовую копіі

Найпрасьцейшы варыянт зрабіць рэзэрвовую копію – запісаць файлы на **CD**. Для гэтага ваш кампутар мусіць быць аснаджаны CD-recorder'ам (гэтая прылада выглядае як звычайны CD-rom, але дазваляе ня толькі чытаць, але й запісваць дыскі). Запіс вядзеца на пустыя дыскі-»матрыцы» (званныя таксама «балванкамі»). Матрыцы бываюць двух тыпу: CD-R, які запісваецца аднойчы і назаўсёды, і CD-RW, які можна перазапісваць некалькі разоў. Стандартная ёмістасць – 700 Mb. Запіс звычайна не падобны да простага капіявання файлаў, бо неабходна адмысловая праграма для запісу. Карыстальнікі Windows XP ды Unix-падобных систэмай маюць такія магчымасці, іншым можна ўсталяваць Nero Burning Rom.

Калі інфармацыі надта многа, спатрэбіца многа «балванак» і шмат часу, каб іх запісваць. У такім разе найлепшым варыянтам можа стаць запіс на матрыцы **DVD**, ёмістасць якіх значна большая. Вам спатрэбіца DVD-recorder. Улічыце, што далёка не на кожным кампутары можна чытаць DVD – CD-ROM'ы ўсё-ткі сустракаюцца часцей.

Запіс на модулі **флэш-памяці** («флэшкі») цяпер робіцца папулярным сродкам захоўвання і транспартавання каштоўнай інфармацыі. Плюсам гэтага мэтаду зьяўляецца тое, што «флэшка» часцяком не выглядае як носьбіт інфармацыі – звычайна гэтыя модулі выглядаюць як бралок, запальніца, падвесак, кулон ці кароткі флямастэр. Модулі флэш-памяці ўстаўляюцца ў порт (разъём) USB (чытаеца Ю-Эс-Бі). Для Windows 98/95 спатрэбіца праграмы-драйвэры, зазвычай яны даступныя ў Інтэрнэце, бальшыня астатніх систэмай адчыніяе іх аўтаматычна. Запіс адбываецца простым капіяваннем файлаў. Многія любяць «флэшкі» за малы памер і зручнасць выкарыстання. Аднак, на наш погляд, «флэшкі» хутчэй падыходзяць для транспортавання канфідэнцыйнай інфармацыі – але гэта кепскі варыянт, калі вядзеца пра рэзэрвавае капіяванне, паколькі яны недастаткова надзейныя і зъмяшчаюць адносна нямнога інфармацыі (найбольш пашыраныя варыянты 128, 256 і 512Mb). Флэш-модулі часам прадугледжваюць доступ з паролем, але, як і ў выпадку паролю да кампутара альбо незашыфраванага файлу, не спадзяйвяцца на яго: мэтафарычна кажучы, гэта ня сэйф, а драўляная шуфлядка. З «флэшкамі» гэтаксама трэба быць пільнымі і асыцярожна выкарыстоўваць іх у якасці адзінага (асноўнага) носьбіту інфармацыі – менавіта дзеля сваёй кампактнасці і непрыкметнасці яны могуць лёгка згубіцца ці іх могуць скрасыці.

Яшчэ адзін падобны сродак захоўвання рэзэрвовых копіяў – **мрЭ-плэзеры, смартфоны і іншыя прылады зь вялікім аб'ёмам памяці**. Яны выкарыстоўваюцца як флешкі, але ў пашыреных сцупенях выклікаюць менш падазрэнні.

## Параўнальная табліца ўласьцівасцяў рэзэрвовых носьбітаў інфармацыі

Носьбіт	Надзеінасць	Тэрмін прыдатнасці	Зручнасць	Ёмістасць
CD	Адносна высокая	Залежыць ад маркі матрыцы і частаты выкарыстання. Аднойчы запісаны дыск можа праляжакць "бяз руху" на менш за 3 гады. Інтэнсіўнае чытаньне істотна змяншае гэты тэрмін	Вымагае пэўнай падрыхтоўчай працы і выкарыстання адмысловага праграмнага забесьпячэння	700 Mb
DVD	Гл. папярэдні п.	Гл. папярэдні п.	Гл. папярэдні п.	Залежыць ад фармату, часцей 4,7 Gb
Флэш-модуль	Нізкая	Моцна залежыць ад маркі, але ў кожным разе вельмі няпэўны. Часам псуецца праз тыдзень, часам працуе колькі год.	Зручна. Бачны ў систэме як дыск альбо каталёг. Адпаведна можна рабіць усе стандартныя апэрацыі – чытаць, пісаць, змяніць – звычынімі сродкамі. Непрыкметны для неабазнанага вока.	Найчасцей сустракаюцца мадэлі 128 Mb, 256 Mb, 512 Mb
Вонкавы дыск	Адносна высокая. Але такія прылады часцяком адчуваюць да ўдараў і вымагаюць асьцярожнасці	Пры акуратным карыстанні можна разылічваць прынамсі гадоў на 5.	Зручна. Таксама як і ў папярэднім п.	Разнастайныя, але ж на менш за колькі гігабайт

---

Запіс на **вонкавыя дыскі** таксама зъяўляецца добрым варыянтам для вырабу рэзэрвовых копіяў. Працаваць зь імі зручна, а аб'ём запісанай інфармацыі – вялікі. Вонкавы дыск – па-сутнасці звычайны «цвёрды» дыск, накшталт таго, што знаходзіцца ўнутры вашага кампьютара, але вынесены ў асобны корпус. Ён падключаецца да кампьютара кабэлем праз порт USB альбо СОМ-порт.

У якасці рэзэрвовай копіі (нагадаем – для зашыфраванай інфармацыі) можна выкарыстоўваць **бясплатны хостынг і паштовыя скрыні** ў Інтэрнэце. Падобную паслугу робіць *gmail.com* (памер – 2 гігабайта) і шмат іншых рэурсаў (некаторыя зь іх дазваляюць карысташа аўтаматычным шыфраваннем пры перадачы дадзеных з вашага кампьютара – паводле аналёгіі з кіраваньнем банкаўскім рахункам праз Інтэрнэт). Гэты від захоўвання цяпер набывае папулярнасць ува ўсім сьвеце, паколькі зь любога месца можна дабрацца да сваёй інфармацыі і нават можна выкарыстоўваць яе як хард-дыск для вашага ноўтбука ці іншага гасцінага кампьютара. Аднак пакуль у Беларусі гэты сродак не распаўсяуджаны з прычыны невялікай хуткасці сувязі.

## Захаваньне рэзэрвовых копіяў

Нічога дурнейшага, як зрабіць рэзэрвовую копію і пакінуць яе каля кампьютара – у гэтым папросту нічога сэнсу, менты альбо рабаўнікі ў выпадку форс-мажору атрымаюць і асноўную, і рэзэрвовую копію. Выснова: копіі трэба пераходзіць у іншым памяшканьні. Ці можна папросту забраць іх дахаты? У прынцыпе, мы ні ведаем – пакуль – выпадкаў, калі б вобшукі ці крадзяжы праводзіліся адначасова ў офісах і прыватным жытле актыўістаў. Аднак такое можа адбыцца заўтра – гэта ўваходзіць у лемантар «праваахоўнай» дзейнасці спэслужбаў. Ні варта захоўваць рэзэрвовую копію ў офісе іншай няўрадавай арганізацыі ў вашым горадзе – выпадкі правядзення некалькіх адначасовых вобшукau ў офісах некалькіх арганізацыяў ужо былі зафіксаваныя. З тых жа прычынаў ні варта захоўваць рэзэрвовую копію ў офісах арганізацыяў, якія ўваходзяць у адну сетку. Найлепшы варыянт – аддаць іх надзейнаму чалавеку, які не працуе ў вашым офісе стала, альбо захаваць іх у надзейнага сябра. Можаце рабіць некалькі копіяў адначасова і захоўваць іх у розных месцах – гэта павялічвае абсяг працы, але імавернасць поўнага зьнікнення інфармацыі ў такім разе блізкая да нулю.

---

Каб вырашыць, ці трэба вам гэта, уявіце сябе ў сытуацыі, калі вашая інфармацыя зынікла, – наколькі гэта страшна менавіта для вас?

## Як карыстацца электроннай поштай?

Інфармацыю зручна перасылаць праз электронную пошту, аднак вашыя лісты лёгка могуць быць перахопленыя. Для таго каб захоўваць бясьпеку, вам трэба карыстацца **PGP** альбо **GPG** – абедзьве праграмы ўзаемазамяняльныя, аднак для карыстальнікаў Windows лепш падыдзе першая. Абменьвайцесь з вашымі карэспандэнтамі ключамі, шыфруйце файлы, якія перасылаецце, і пачувайце сябе бясьпечна – ніхто вашую перапіску напэўна не прачытае. Але пры гэтым захоўваецца небясьпека, што «ворагі» будуць ведаць, паміж якімі з «падазроных» паштовых скрыняў ідзе актыўная перапіска з выкарыстаннем **PGP** альбо **GPG**, – часам гэта зьяўляецца непажаданым (напрыклад калі вы перапісваецце зь нейкім вядомым замежным карэспандэнтам). У мэтых прадухіленьня гэткай небясьпекі варта завесыці для асабліва канфідэнцыйнай перапісі адмысловыя паштовыя скрыні. Калі вам трэба перасылаць асабліва канфідэнцыйную інфармацыю – вядома, зашыфраваную, – варта стварыць выключна дзеля гэтага выпадку спэцыяльную паштовую скрыню, якой вы скарыстаецце толькі адзін раз з калектывнага выхаду ў Інтэрнэт (напрыклад, з інтэрнэт-кавярні).

Таксама пры карыстацьні электроннай поштай варта карыстацца самымі простымі правіламі асыцярожнасці – націскаць «выход» («sign out» альбо «log out») перед тым, як зачыніць старонку з поштай, выкарыстоўваць найбольшую бясьпечныя зь існых на вашым сэрвэры варыянтаў падлучэння (напрыклад, для карыстальнікаў паштовага сэрвісу *Yahoo!* прапануецца два віды падлучэння – стандартны і бясьпечны (secure) – мэтазгодна карыстацца апошнім), пэрыядычна мяняць паролі, не карыстацца простымі паролямі, не паведамляць пароль праз тэлефон і не казаць іншым людзям. Натуральна, вельмі небясьпечна карыстацца паштовымі сэрвісамі, што даступныя для беларускіх спэцслужбаў, напрыклад *tut.by*, а таксама ня варта перасылаць на тутбаеўскія скрыні канфідэнцыйную інфармацыю. Існуюць таксама паштоваі сэрвэры, якія маюць убудаваную сыстэму шыфраваныя, адзін з найбольш вядомых – *hushmail.com*. Не было б нічога дзіўнага, калі б высьветлілася, што за гэтымі сэрвэрамі стаяць спэцслужбы ЗША ці Брытаніі, аднак для нас гэта вялікай ролі ня грае: абы не гэб'ё.

---

У працы з электроннай поштай існуе некалькі простых і надзвычай важных правілаў: ніколі не карыстацца праграмамі Outlook альбо Outlook Express ад фірмы Microsoft; ніколі не адчыняйце дадаткаў (attachments) няяснага альбо (нібытага) забаўляльнага прызначэння, у тым ліку мульцікаў, праграмаў ды архіваў, пароль да якіх прапануецца ў целе ліста.

## Пытаньні выкарыстаньня PGP

*Чаму неабходна карыстацца PGP?* З тых самых прычын, зь якіх вы заклейваеце ліст у капэрту альбо не дазваляеце чытаць цераз вашае плячо. Стандартныя сродкі электроннай пошты не забясьпечваюць аніякай канфідэнцыйнасці вашаму ліставанью. Перад тым як дайсьці да адресата, вашае паведамленье пройдзе празь некалькі кампутараў менавіта ў тым выглядзе, у якім вы яго стварылі, – г. зн. адкрыты тэкст і даступныя дадаткі (attachments). На кожным этапе паведамленье можа быць прачытанае. Ясна, што ў варунках дыктатуры гэта набывае асабліве значэнне, бо ўладныя структуры ад КДБ і да чыноўнікаў сярэдняга гатунку могуць лёгка і часта карыстацца гэтай магчымасцю. Дадайце да гэтага, што адміністраторамі тых кампутараў і сетак, празь якія вы адсылаеце, пошту могуць быць людзі зарадта цікаўныя і недастаткова сумленныя і, магчыма, яны чуйныя да «настойлівых просьбаў» з боку гэбэшнікаў .

*Ці існуюць іншыя падобныя праграмы?* Так, існуюць. Але **PGP** – найбольш аўтарытэтны і найшырэй распаўсюджаны прадукт на гэтым рынку. Ён разылічаны на карыстальніка сярэдняй кваліфікацыі, вымагае некаторага навучанья, але працаваць зь ім прасыцей, чым з якім-кольвек Word'ам. Дазваляе шыфраваць кавалкі тэксту і файлы любых фарматоў. Мае бясплатную вэрсію. На цяперашні час **PGP** – сусъветны стандарт дляофіснай бясьпекі.

*Наколькі надзеіны PGP?* «У сьвеце ёсьць два гатункі крыптаграфіі: адзін ня дасыць тваёй малодшай сястры чытаць твае файлы, другі ня дасыць моіным урадам чытаць твае файлы» (Bruce Schneier, Applied Cryptography). Апошні варыянт называецца моцнай крыптаграфіяй. PGP належыць да клясы моцных крыптаграфічных праграм. Калі вы карыстаецца PGP у адпаведнасці з рэкамэндацыямі расправоўніка, вашае паведамленье наўрад ці будзе расшыфраванае. Беручы ў якасці прыкладу здольнасці сучасных кампутараў, для расшыфроўкі правільна зашыфраванага паведамленья аднаму мільяр-

---

ду кампутараў спатрэбіцца больш часу, чым праіснуе Сонечная сис-тэма. Уражвае?

Зразумела, кампутарная тэхніка ўвесь час прагрэсует і празь нейкі час можа адбыцца тэхналягічны прарыў, які зробіць расшыфроўку больш магчымай. Але, арыентуючыся нават на самыя съмельяя прагно-зы, у вас у запасе дзесяцігодзьдзі. Хто стане працаўцаў так доўга дзеля вашай перапіскі? Часцяком можна пачуць: «Я прачытаў у Інтэрнэце, што КДБ umee расшыфруваць PGP» ці штосьці гэткага ж фармату. Фокус у тым, што спэцслужбы зацікаўленыя ў дыскрэдытацыі PGP ды іншых крыптарынкаў менавіта таму, што яны ня могуць яе адужаць! Адсюль падобныя выкіды дэзінфармацыі. Спэцслужбы таталітарных рэжымаў схільныя да парушэння законаў, але законы матэматаўкі – хрен парушыш!

Ці ня можа так быць, што распрацаўльнікі праграмы зрабілі схаваную «дзірку» ў кодзе праграмы і робяць падвойны бізнес, прадаючы людзям крыптарынку, а ўрадам – магчымасць яе ўзламаць? Зы іншай праграмай гэта магчыма, але распрацаўльнікі PGP прытырмліваюцца палітыкі «адкрытага коду». Гэта значыць, што кожны, хто пажадае, можа атрымаць праграму ў «сырым» выглядзе і прааналізаць яе. Тысячы незалежных праграмістаў ужо зрабілі гэта, і тысячы робяць гэта цяпер. Гэта ня толькі гарантует адсутнасць злых сюрпризов, але і дазваляе вылоўліваць магчымыя памылкі.

**Важная заўвага:** для таго каб пададзенае тут было праўдай, вашая **PGP** павінна быць *вартай даверу* скачанай з [www.pgpi.com](http://www.pgpi.com).

Як працаўцаў з PGP?

### **Стварэнне пары ключоў**

Стварэнне новай пары ключоў адбываецца ў двух выпадках: калі вы ўпершыню ўсталёўваецце PGP – тады праграма сама пропануе пачаць працэс стварэння – альбо вам проста спатрэбілася згенэраваць новую пару. У апошнім варыянце вам трэба ў меню *Keys* выбраць *New key*.

1. Увядзіце сваё імя ў поле *Full name* і паштовы адрес (электроннай пошты, зразумела) – у поле *Email address*. Гэтыя звесткі будзе бачыць той чалавек, якому вы дасыцё свой адкрыты ключ. Вы можаце, калі вам захочацца, пазначыць тут мянушку альбо псэўданім ды іх адрес фальшывы... Толькі калі гэта заблытае вашых карэспандэнтаў – ня скардзіцеся.

2. У акенца *Passphrase* уводзіце фразу-пароль. Так, так, ня слова, а

---

фразу! Паводле таго, як вы ўводзіце пароль, систэма ацэньвае яго якасць у полі *Passphrase quality*. Па змаўчаныні ЗПЗ не паказвае тое, што вы набіраеце, – раптам хтосьці падглядае? Але калі ніхто не падглядае, можаце зъняць гачок з опцыі *Hide typing* – набіраць стане прасцей.

У акенца *Config* трэба зноўку ўвесыці пароль. Гэта можа падацца дзіўным, але ўвод паролю – надзвычай адказны момант і падвойная праверка дазволіць зъменшыць імавернасць абдрукоўкі.

3. Праграма генэрое пару ключоў: сакрэтны і адкрыты. Проста чакайце, працэс можа заняць некалькі хвілінаў.

## Захоўванье і чытаньне ключоў

Запусьціце PGPKeys. Выбрыце ваш ключ, ідзіце ў мэню *Keys*, націсніце каманду *Export*. Вам прапануецца выбраць месца ды назну файлу, у якім будзе захаваны ключ. Працэдура такая ж, як пры захаваныні дакумэнту Word. Ёсьць важная акаличнасць – опцыя *Include private key(s)*. Па змаўчаныні яна выключана – і гэта значыць, што будзе захаваны толькі адкрыты ключ. Вы можаце разаслаць яго сваім рэцептентам. Калі вы паставіце гачок для гэтай опцыі, будзе захаваная пара ключоў (і сакрэтны, і адкрыты). Дасылаць пару ключоў, вядома, нікому нельга. Пару захоўваюць толькі каб зрабіць копію (напрыклад, каб перанесьці на новы кампютар альбо проста захаваць копію ў наўзнейшым месцы).

Для чытання ключоў выберыце каманду *Import* у мэню *Keys* ды знайдзіце файл, што ўтрымлівае ключ(ы). Програма пакажа, якія ключы захоўваюцца ў гэтым файле, – іх можа быць некалькі. Выбрыце патрэбныя і націсніце *Import*.

## Спраўджваем адбіткі

У акне PGPKeys выберице патрэбны ключ, кляцніце правую кнопкку мышкі, выберице пункт *Key properties* – убачыце сьпіс словаў у рамцы з загалоўкам *Fingerprint* – гэта і ёсьць адбітак. Перапішыце яго, каб спраўдзіць у тэлефоннай размове альбо падчас асабістай сустрэчы.

## Шыфруем файл

1. У любой праграме Windows, якая прадугледжвае працу з файламі, вылучаем адзін із некалькіх файлаў і кляцаем правай кнопкай мышкі. Зьявіцца мэню з шэрагам пунктаў, сярод іх выбераце PGP – адкрыеца

---

падмэню. Каманда *Encrypt* шыфруе файлы, *Encrypt & Sign* – шыфруе і падпісвае. Выберыце неабходны вам варыянт.

2. Адчыніцца акно: уверсе – сьпіс адкрытых ключоў, якія ўсталіваліся ў вашым кампьютеры, ніжэй – пустое поле. У яго вам трэба перацягнуць мышкай ключы тых людзей, для якіх вы шыфруеце вашыя файлы (вашых рэцыпіентаў). Вы можаце шыфраваць і для сябе, для гэтага перацягніце свой ключ.

Кожны з тых, чые ключы будуць перанесеныя ў поле *Recipients*, зможа расшифраваць файлы сваім сакрэтным ключом незалежна ад іншых рэцыпіентаў.

З паказаных унізе опцыяў мы прапануем вашай увазе толькі адну – *Wipe original*. Калі яна выключаная, у выніку шыфраванья будуць створаныя шыфраваныя вэрсіі выбраных файлаў, але арыгіналы застануцца некранутымі. Уключыўшы ж яе, вы загадаеце праграме зьнішчыць арыгіналы (застануцца толькі зашифраваныя вэрсіі). Зьнішчэнне адбудзеца такім чынам, што ўзнавіць файлы ня ўдасца.

3. Калі вы выбралі каманду *Encrypt & Sign*, вам будзе прапанавана выбраць ключ, якім вы хочаце падпісаць файлы, ды ўвесыці пароль.

## Шыфруем кавалак тэксту

Тыповая задача: вы напісалі ліст і вырашылі адправіць яго ў зашифраваным выглядзе. Вылучаем тэкст, капіюем яго ў «кішэн» систэмы.

Кляцаем правай кнопкай мышкі на памянёным ужо замочку калія гадзінніка. Выбіраем каманду *Clipboard*, потым – *Encrypt* альбо *Encrypt & Sign*, калі вы хочаце яшчэ і падпісаць тэкст.

Далей праца такая ж, як падчас шыфраванья файлаў. Па завяршэнні ў систэмной «кішэні» будзе знаходзіцца зашифраваны кавалак. Устаўце яго ў патрэбную праграму (напрыклад у паштавік).

## Расшифроўка файлаў

У бальшыні выпадкаў дастаткова двойчы кляцнуць мышкай па зашифраваным файле. Праграма запытае пароль і расшифруе.

## Расшифроўка тэксту

Скапіюйце зашифраваны тэкст ад радка з пазнакай «BEGIN PGP MESSAGE» да радка «END PGP MESSAGE» улучна. Праз замочак выклічце мэню *Clipboard*, потым – *Decrypt & Verify*.

Расшифраваная інфармацыя ў «кішэні».

---

## Даведнік тэрміналёгії PGP

**Ключ** (*key*) – гэта звесткі, неабходныя для зашыфроўкі ці расшыфроўкі інфармацыі. Захоўваюцца ў файлах.

**Памер ключа** (*key size*) – памер таго пакету звестак, які зьяўляецца ключом. Чым большая даўжыня ключа, тым больш часу і высілкаў неабходна зламысьніку, каб яго падабраць. Вымяраецца ў бітах.

**Адкрыты** (ці публічны) **ключ** (*public key*) – ключ, якім можна толькі зашыфруваць інфармацыю. Вы павінны распаўсюдзіць гэты ключ сярод тых, хто будзе пісаць вам шыфраваныя лісты.

**Сакрэтны** (ці прыватны ключ) **ключ** (*private key*) – ім можна расшыфруваць інфармацыю, зашыфраваную адкрытым ключом. Сакрэтны ключ – толькі для вас, ахоўваце яго ад пабочных асобы. На выпадак, калі яго ўсё-такі скрадуць, систэма PGP прадугледжвае пароль, які ведаючыя якога, сакрэтным ключом не скарыстаецца.

**Адбітак ключа** (*key fingerprint*) – даволі доўгі набор ангельскіх словаў, унікальны для кожнага ключа. Рэч у тым, што адкрыты ключ, які вам даслаў ваш сябра, неабязкава дайшоў. Яго можна падмяніць, каб потым чытаць вашу карэспандэнцыю. Таму ключы трэба звязаць праз тэлефон ці на асабістай сустрэчы, паразноўваючы іх адбіткі. Калі ўсе слова супадаюць – значыцца, ключ той; калі не супадаюць – ключ падмянілі.

**Пара ключоў** (*key pair*) – у PGP ключы ствараюцца толькі парамі: сакрэтны + адкрыты. Вы лёгка зразумееце чаму – калі ўважліва прачыталі, чым адрозніваюцца сакрэтны й адкрыты ключы.

**Рэципіент** (*recipient*) – кажучы папросту, тая асoba, для якой вы шыфруеце інфармацыю, атрымальнік, адресат. Каб зашыфруваць штосьці для пэўнага рэципіента, вы мусіце мець ягоны адкрыты ключ. Перачытайце пункт «Адкрыты ключ», калі не разумееце чаму.

**Ліставаныне** – у кантэксьце PGP – абмен шыфраванымі паведамленнямі ці файламі. Каб ліставаныне паміж вамі і іншым чалавекам было магчымае, вы мусіце абмяняцца сваімі адкрытымі ключамі (гл. папярэдні пункт).

**Подпіс** (*digital signature*) – грае ту ж ролю, што і звычайны рукапісны подпіс: засведчвае тэкст і любы іншы тып звестак, што дазваляе ў далейшым спраўдзіць ці высьветліць паходжаныне інфармацыі.

Подпіс у PGPробіцца сакрэтным ключом, наколькі дзіўна гэта б ні гучала для непадрыхтаванага вуха. Электронны подпіс можа спадарожнічаць шыфроўцы (інфармацыя, зашыфраваная адкрытым клю-

---

чом рэцыпінта і падпісаная вашым сакрэтным ключом) альбо праста засьведчваць незашыфраваныя звесткі. Можа захоўвацца ў асобным файле альбо ў адным з падпісанай інфармацыяй.

PGPTools, PGPKey – часткі праграмы PGP. Любую з іх можна запусціць праз мэню *Пуск (Start)* альбо кляцнуўшы правай кнопкай мышкі на замочак, які PGP, па ўсталяваныні, разъмяшчае каля гадзіньніка, у правым ніжнім куце экрану.

## Лякальная кампутаровая сетка і праца ў Інтэрнэце, вірусы і траяны

Падключэньне да Інтэрнэту вашага кампутара дае ворагам неблагая шанцы для выкраданьня інфармацыі. Па-першае, у вас можа быць незадважна ўсталяваная праграма-шпег, закінутая вам у выглядзе вірусу ці траяну і, ледзь толькі вы ўвойдзеце ў Сусьветнае павуцінне, яна пачне перасылаць інфармацыю з вашага дыска зламысlnікам. Па-другое, сама апэрацыйная систэма можа мець «дзіркі» і памылкі, якія даюць магчымасць нягоднікам кіраваць вашым кампутарам праз Інтэрнэт (асабліва гэтым «славіцца» Windows, якая найбольш распаўсюджаная ў нашай краіне).

Такім чынам, карыстаньне Інтэрнэтам дапушчальнае толькі ў тым выпадку, калі вы ўсталоеце сабе праграму-фаервол (анг. firewall) ды антывірус. Фаервол – гэта праграмны сродак, які блікуе недазволеныя сеткавыя апэрацыі, перашкаджаючы шкодным праграмам высылаць штосьці ў Інтэрнэт і зачыняючы доступ да вашага кампутара звонку (з Інтэрнэту). Для карыстальнікаў Windows можна парэкамэндаваць Norton Internet Security, які да таго ж можна ўсталяваць у пары з Norton Antivirus. Людзі ж, якія працуяць з Unix-падобнымі апэрацыйнымі систэмамі, з большага ўратаваныя ад проблемаў з вірусамі, а фаервол маюць адпачатку (магчыма, яго трэба ўключыць). У Windows XP таксама ёсьць убудаваны фаервол (брандмаўэр), аднак многія людзі не давяраюць ягонай надзейнасці.

Трэба зазначыць, што абарончае праграмнае забесьпячэньне вымагае настройкі, і вам неабходна будзе паглыбіцца ў вывучэньне суправаджальнай дакумэнтацыі альбо скарыстаць з паслугаў чалавека, якому вы давяраеце.

У выпадку зь лякальнай сеткай лічыцца больш надзейным на той кампутар, які непасрэдна падлучаны да Інтэрнэту, ускласці абавязкі **выключна** фаерволу і шлюза (разъмеркавальніка Інтэрнэту для

---

іншых кампутараў сеткі) і не працаваць на ім з канфідэнцыйнай інфармацыяй.

Калі ў вашай лякальной сетцы працуець людзі, якія не ўваходзяць у кола даверу пажадана не адкрываць сеткавы доступ да тых дыскаў і каталёгаў, што зъмяшчаюць сакрэтную інфармацыю, альбо прынамсі абараняць іх паролем.

Павінна існаваць пісьмова аформленая палітыка бяспекі ў дачынені да кампутараў і сеткі. Усталяваньнем і настройкай праграмаў павінен займацца толькі адзін адказны чалавек – адміністратор сеткі. Ён абавязаны прытрымлівацца праектыўнага падыходу да патэнцыйных проблемаў: павышаць сваю кваліфікацыю, чытаць электронныя бюлетэні, прысьвежаныя праблемам бяспекі, рэгулярна абнаўляць аперацыйную систэму, антывірус ды іншыя абарончыя праграмы. Трэба рэгулярна ставіць «заплаткі» на праблемныя месцы ў аперацыйнай систэме і праграмах, што працуюць з Інтэрнэтам.

Прагляднік Internet Explorer, усталяваны па змаўчаныні на кожным кампутары з Windows, мае вельмі дрэнную рэпутацыю: цягам доўгага часу ў ім знаходзілі ўсё новыя і новыя дзіркі, якія даюць ліхадзеям магчымасці для пранікнення ў ваш кампутар. Пазбягайце гэтай праграмы! Усталойце лепш Mozilla Suite ці Mozilla Firefox, што даступныя бясплатна.

Якія існуюць небяспекі ў захоўванні кампутаровай інфармацыі?

Небяспекі ў захоўванні і перадачы інфармацыі абумоўленыя працоўнымі сітуацыямі. Бяспека вашай інфармацыі залежыць ад вашага абсталяваньня, вашага праграмнага забесьпечэння, аперацыйнай систэмы, вашых паводзінаў і парадку ў вашым офісе.

Энэргазахаванье – таксама праблема бяспекі. Бальшыня сучасных кампутараў аснаджаныя сістэмай энэргазахаванья, якая выключае часткі абсталяваньня, калі пэўны час ніхто не працуе з кампутарам. Пры гэтым зъмесціва памяці можа быць скінутае на дыск – а ў памяці могуць знаходзіцца дакумэнты, зь якімі вы працуеце. Зламысьльнік можа прасканаваць ваш дыск у пошуку «адбітку памяці», і ёсць імавернасць, што яму пашанцуе. Адключыце энэргазахаванье ў настройках вашай сістэмы! Зъвярніце ўвагу на тое, што для ноўтбукаў адключэнне можа быць немагчымым альбо можа прывесці да хуткай разрадкі акумулятараў.

---

Апэрацыйная систэма пэрыядычна скідае кавалкі памяці на дыск у г. зв. «файл падкачкі», каб вызваліць месца для пэўных патрэбаў. Адпаведна ўзынікае тая ж небясьпека, што і ў папярэднім пункце, аднак, на шчасьце, у меншым маштабе. Адключыць гэтую функцыю, не рызыкуючы стабільнасцю систэмы, немагчыма. У некаторых выпадках можна аўтаматычна шыфраваць файл падкачки. Карыстальнікі Unix-подобных систэмай маюць такую магчымасць у самой систэме, для Windows XP можна выкарыстаць BestCrypt v.7, аднак гэта праграма каштуе грошай. Для Windows 98/95 праблема невырашальная.

Ноўтбук – фактар рыхыкі. Апроч апісанай вышэй праблемы з энэргазахаваньнем, пераносныя кампутары лягчэй скрасыці, у стомленым стане вы можаце і проста пакінуць яго недзе. Дадамо, што ноўтбук можа быць сканфіскаваны падчас дагляду аўтамабіля ці асабістых рэчаў альбо падчас праезду праз мяжу. Не захоўвайце ў сваім «мабільнym офісе» вялікіх масіваў канфідэнцыйнай інфармацыі, захоўвайце толькі тыя рэчы, зь якімі вы збіраецеся працаваць бліжэйшым часам. Зразумела, усё павінна быць зашыфраванае.

*Небясьпекі выдаленых файлай.* Проста выдаліць файл – менш за паўсправы. Сыстэма проста пазначае «месца, занятае гэтым файлам, лічыць свабодным», але нічога не вынішчае. Адмысловымі сродкамі можна аднавіць файл альбо яго часткі і прачытаць. Замест таго каб выдаляць (анг. delete), файлы трэба вынішчаць (анг. wipe)! Для гэтага выкарыстоўваюцца праграмныя сродкі, прадугледжаныя, напрыклад, у **PGP** (націскаце правай кнопкай мышкі на файл, выбіраеце **PGP**, выбіраеце wipe – і ваш файл выдаляецца надзейна).

*Парадак доступу да кампютарау.* Чужы чалавек за кампутарам – катастрофічна небясьпечна! Ён можа занесьці вірус альбо выпадкова прачытаць важную інфармацыю, ён можа аказацца аматарам парнаграфіі (і файлы, якія ён пакіне па сябе, скампрамэтуюць вас). І гэта толькі ў тым выпадку, калі ён не зламысынік. Калі ж ён мае на мэце шпігоўства – ён можа ўніяць у ваш кампутар праграмы, якія перахопяць вашыя паролі і звяздуюць на нуль усю вашую бясьпеку. Да сведчаны чалавек можа гэта зрабіць нават калі за ім назіраюць.

Неабходна распрацаваць (пажадана ў пісъмовым выглядзе) парадак доступу да кампутарау. Калі для вас неабходна пускаць іншых людзей папрацаваць на вашыя кампутары, вылучыце адну-дзве машыны, на якіх будзе адбывацца праца з закрытымі дакументамі, і абмяжуйце да іх доступ.

---

Аасблівую асьцярожнасць трэба мець з выкарыстаньнем дыскетаў, звычайна на іх «забываеца» інфармацыя, якая ў працэсе працы была прынесеная ў офіс звонку. Пажадана, каб у офісе не валаўся ўжываныя дыскеты «пра запас».

Узломнікі систэмаў карыстаюцца ня толькі тэхнічнымі сродкамі, але і актыўным сацыяльным інжынэрингам. Вельмі проста – патэлефанаваць і ад чужога імя спытаць нібыта забыты пароль. Часта спрацоўвае. Чытайце біяграфію Кевіна Мітніка, самага «раскрученага» ўзломніка систэмаў.

Гіпэртрафія ветлівасці – крыніца правалаў. Сярэдні беларус, як той японец, ня ўмее казаць цвёрдага «не». Прыходзіць, дапрыкладу, у арганізацыю невядомы з чыстым позіркам і, гледзячы проста ў очы, задае нясыцілія пытаныні, альбо просіць «на хвілінку» пусыціць да кампьютара, альбо імпэтна пррапануе свае паслугі ў якасці добрахвотніка. Выглядзе прыстойна, імкнецца гаварыць па-беларуску, на свае паводзіны мае тумачэнні. Ай, як жа адмовіць, няветліва ж! Проста дзіва бярэ, як часта гэты – просты ў прынцыпе – фокус спрацоўвае і людзі сваімі рукамі здаюць канфідэнцыйную інфармацыю.

Іншы варыянт – нахабства. Вы чытаеце важную паперыну ці зьбіраецеся ўвесыці пароль на сваім кампьютары, а гэтым часам цераз вашае плячо, не хаваючыся, пачынае пазіраць іншы чалавек. У такой сітуацыі многія людзі няздольныя даць адпор нахабніку і ў выніку «паляць» інфармацыю.

Пераадолець злачынную ветлівасць дапаможа невялікая доза бюракратыі. Распрацоўвайце правілы, што можна, а чаго нельга. Каму можна сядзяць за гэты кампьютар, а каму – за гэны. Доступ да дакумэнтаў трэба даваць толькі тым людзям, якія зь імі працуюць. Вызначце, які стаж павінен напрацаўваць у вашай арганізацыі чалавек, якія тэсты праісьці, каб атрымаць свой статус у вашым офісе. Усе правілы павінны быць разъмешчаныя на бачным месцы, каб у іх можна было тыркнуць пальцам. Нават калі некаторыя рэчы падаюцца відавочнымі – усё адно надрукуйце іх ды павесьце на сцяну. Проста гэта вельмі важны **псыхалягічны момант**: сказаць камусыці «нельга!» прасыцей, спаслаўшыся на правілы ці загад кіраўніцтва, чым адмовіць «ад сябе». Многія людзі ўвогуле ня ўмеюць адмаўляць, але кожны можа сказаць: «пачайтайце правілы, вунь там, на сцяне» – адмовіўшы такім ускосным чынам.

---

## Як захоўваць папяровыя дакумэнты

Папера – праблема бяспекі. Звычайна ў офісах няўрадавых організацый, дзе ёсьць шмат супрацоўнікаў, зьбіраеца шмат дзелавых папераў, якія колісці былі вельмі важныя, а пасля страцілі сваю актуальнасць і сталі нікому не патрэбныя – пра іх папросту забыліся. Але для спэцслужбаў і «сэксотаў» яны могуць ужоўляць вялікую цікавасць. Раздрукаваныя паперы з сакрэтнай інфармацыяй (альбо нават і зь несакрэтнай, простай працоўнай інфармацыяй) уяўляюць сабой небяспеку, якой ня так проста пазбыцца, – героя клясычнай літаратуры палі дакумэнты ў агні, аднак у наш час такі варыянт малаверагодны, дык паперы стала замнога. Не выкідайце важныя дакумэнты ў съметніцу, «органы» могуць наніць пару бамжоў, якія будуць перабіраць съметны бак, адбіраючы, апрач пустых пляшак, вашыя паперы. Вынішчайце дакумэнты, у тым ліку і чарнавікі. Просты варыянт – парваць на дробныя кавалкі і высыпаць іх часткамі ў розныя съметніцы па дарозе да хаты (але і ў гэтым варыянце ня трэба недаацэньваць руплівасць і апантанаць некаторых шпегаў-фанатыкаў). Больш зручны і надзеіны варыянт – «шрэдэр», здрабняльнік паперы. Гэты апарат наразае паперу на танюткія палосачкі і блытае іх. Аднавіць дакумэнт пасля гэтага немагчыма.

Адным з небяспечных момантаў у працы з дакумэнтамі з'яўляецца транспартаванье дакумэнтаў. Зыходзячы з практикі, менавіта падчас перамяшчэння дакумэнтаў і важных папераў гэтыя матэрыялы могуць патрапіць у рукі спэцслужбаў.

Таму перасоўванье дакумэнтаў у прасторы варта зьвесыці да мінімуму. Замест таго каб паўсюль настаяць з сабою важныя дакумэнты, перасоўваючы іх з аднаго "бяспечнага" месца ў іншае, "яшчэ больш бяспечнае", і назад, варта вызначыць сталае месца захоўванья альбо працы з гэтым дакумэнтам. Тут таксама можна кіравацца прынцыпам дэцэнтралізацыі – можна вызначыць некалькі надзеіных месцаў захоўванья для розных дакумэнтаў. Паверце, што ахранцы будзе цяжэй вызначыць, якая з трываласці кватэр, якія вы наведалі за тыдзень, будзе вашым "архівам", чым лавіць вас пастаянна на выхадзе з "палёнай" штаб-кватэры вашай арганізацыі (само памяшканье штаб-кватэры лепей увогуле пазбавіць будзь-якіх сакрэтных дакумэнтаў).

Ня варта настаяць з сабою тыя паперы, якія непатрэбныя вам для дзейнасці ў дадзены пэрыяд часу. Таксама ня варта захапляцца запаўнен-

---

нем нататнікаў важнай інфармацыяй - нататнік у выпадку затрымання можа згуляць супраць вас і нават стаць важным рэчавым доказам у крымінальнай справе (падчас аднаго з гучных судовых працэсаў у Беларусі ў якасці асноўнага доказу супрацьпраўнай дзеянасці абвінавачанага фігуравала ажно 13 нататнікаў з падрабязнымі звесткамі). Сканфіскаваны нататнік можа выкрыць вашыя контакты. Таму паводле магчымасці інфармацыю ў нататніках варта зъмяшчаць у кадаванным альбо незразумелым для чужога вока выглядзе (самаменш, можна рабіць запісы беларускай лацінкай). Пры запаўненні нататніка (а таксама пры складанні іншых дакумэнтаў) было б наяўленае ўявіць, што гэтыя дакумэнты патрапілі ў рукі спэцслужбаў і тыя іх аналізуць, - зыходзячы з гэтага можна выправіць тыя моманты, якія зъяўляюцца найбольш небяспечнымі. Нататнікі варта мяняць як мага часцей, пазбаўляючыся ад састарэлых контактаў і іншай інфармацыі, скарыстаныя нататнікі лепей зънішчаць, а калі гэта немагчыма - здаваць на часовае захоўванье ў кансьпіратыўны "архіў". У прынцыпе, надзейней усю інфармацыю, якая захоўваецца стала, пераводзіць у лічбавую кадаваную форму.

На дакумэнтах, якія могуць стаць падставай для абвінавачанья ў зьдзяйсненні крымінальнага злачынства (напр. паклён альбо зънявага прэзыдента, заклікі з мэтай зъвяржэння канстытуцыйнага ладу ды інш.) варта рабіць прыпіскі, якія б дэзавуявалі сэнс дакумэнту. На прыклад, на плянах і праграмах можна ставіць надпісы: «Матэрыялы для дэтэктыўнага апавяданья», «Праграма аб'яднання “Млада Фронта”, Славаччына, 1929 г.» і г. д. Пад крытычнымі матэрыяламі на адрес прэзыдента і дзяржаўнай улады можна ставіць прыпіску: «...але ўсё гэта зъяўляецца няпраўдай і ня мае нічога агульнага з рэчаіснасцю».

Прынамсі, варта распрацаваць простыя правілы працы з дакумэнтамі для вашай арганізацыі:

- раздрукоўваюцца толькі тыя канфідэнцыйныя дакумэнты, якія раздрукаваць неабходна;
- кожны дакумэнт мусіць мець гаспадара – асобу, якая адказная за яго выраб, працу зь ім і яго зънішчэнне;
- непатрэбныя дакумэнты зънішчаюцца ўва ўстаноўленым бяспечным парадку (гэта датычыцца як канфідэнцыйных дакумэнтаў, так і бягучых дакумэнтаў і чарнавікоў);
- прызначаецца адказны за бяспеку працы з паперамі.

---

## Як вырабляць, захоўваць і распаўсюджваць друкаваныя матэрыялы

Пры працы з друкаванымі матэрыяламі трэба часава і тэрытарыяльна раздзяляць фазы вырабу, захоўвання і распаўсюду. Гэта значыць, што надрукаваны ў друкарні матэрыял не павінен адразу дастаўляцца на штаб-кватэрну альбо на кватэрну распаўсюднікаў. Пажадана мець кватэрну-склад (лецішча, гараж, падсобка), дзе гэтыя матэрыялы будуць захоўвацца ў гуртоўным стане да перадачы на распаўсюд у раздроб. Адначасова на штаб-кватэрны павінна быць такая колькасць друкаваных адзінак, якую не шкада згубіць у выпадку нападу.

Асобы, не заангажаваныя ў выgrab друкаванай прадукцыі, не павінны ведаць, дзе знаходзіцца падпольная друкарня. Асобы, якія не займаюцца захоўваннем друкаванай прадукцыі, не павінны ведаць, дзе знаходзіцца склад улётак. Кожны мусіць ведаць свой участак працы і безь неабходнасці не цікавіцца, што адбываецца за яго межамі.

Важным і асаблівым небясыпечным пытаннем зьяўляецца транспартаванне друкаванай прадукцыі – гэты працай павінны займацца альбо адмысловыя людзі, якія нічым больш не займаюцца, альбо надзейныя, але «незас্বечаныя асобы». На скрайнім выпадак транспартаваннем займаюцца самі актывісты. Пазбягайце выкарыстання таксавак. Калі няма іншага выйсця – ускладніце маршрут, мяняйце машыны, кожная новая таксоўка мусіць быць зь іншай фірмы ці таксапарку, але й нават пры такіх засцярогах – гэта толькі разавы рэцэпт. Многія кіроўцы таксуюць у адных і тых жа месцах і хутка запомніць незвычайнага пасажыра. Міліцыя і спэцслужбоўцы часта «прачэсваюць» гэту прафэсійную праслойку, пры гэтым яны могуць выставіць вас у ролі, напрыклад, забойцы ці ліхадзея, так што кожны таксоўца палічыць за абавязак вас «здаць».

Абсалютна недапушчальна транспартаваць незапакованую ў непразрыстую абаротку прадукцыю – наклад мусіць быць надзейна запакаваны, каб не выклікаць залішніх зачэпак у чужога незацікаўленага вока. У друкарнях часта ставяць на пакункі пазнакі, нярэдка пішуць назвы кніжак. Папрасіце, каб яны не пісалі нічога апрош лічбаў ці ўмоўных знакаў альбо «кодавую назыву» (кшталту «Как перестать беспокоиться и начать жить»).

Адкрытыя тэлефонныя размовы пра друкаваную прадукцыю павінны быць выключаныя, а кадаваныя размовы павінны быць зьведзеныя да мінімуму. У выпадку выкарыстання кодаў код трэба рэгулярна мя-

---

няць. Безь неабходнасьці ня трэба камунікаваць з падпольнай друкарнай: уладам ня так важна перахапіць канкрэтны наклад улётак, яны хутчэй хочуць увогуле спыніць непадцэнзурны друк на гэтай тэрыторыі. У ідэальным становішчы, рэдакцыя і падпольная друкарня ўвогуле не павінны камунікаваць паміж сабой – мусіць быць адмысловы сувязны, які перадае інфармацыю паміж імі. Таксама ня варта занадта часта камунікаваць праз тэлефон паміж рэзэрвовымі сковішчамі і іншымі элемэнтамі систэмы распаўсяду.

Самае горшае, што можна зрабіць, – наладзіць масавую выдачу ўсяго накладу матэрыялаў распаўсяуднікам наўпрост на штаб-кватэры: для мяントуў самае зручнае зрабіць засаду перад дзьвярамі офісу і перахопліваць распаўсяуднікаў. З гэтай жа прычыны распаўсяод трэба пачынаць з тых раёнаў, што знаходзяцца ў далечыні ад штаб-кватэры.

Распаўсяуднікі друкаваных матэрыялаў павінны мець пры сабе пасьведчаныні асобы, найлепей пашпарт, ня варта мець пры сабе зброю. Распаўсяуднікі павінны працаваць «у полі» групай (2–5 чалавек) і мець «базу» – г. зн. чалавека, які носіць з сабой вялікую партню накладу, трymаеца ўбаку ад распаўсяуднікаў. Распаўсяуднікі павінны мець пры сабе толькі мінімальну партню (у выпадку з пэрыядычнымі выданнямі – 200–300 асobнікаў), дастатковую для паўгадзіны-гадзіны працы. Калі ў распаўсяуднікаў заканчваюцца матэрыялы, яны падыходзяць да «базы» і атрымліваюць новы пачак. Практыка паказвае, што пры дысцыплінаванай працы такі фармат дазваляе зьвесыці да мінімуму колькасць матэрыялаў, якія трапляюць у лапы мянтам: патрулі, пабачыўши распаўсяудніка, звычайна адразу імкнуцца схапіць яго. Гэтае правіла датычыцца распаўсяоду друкаваных матэрыялаў на вуліцах, у транспарце і шляхам раскідкі па паштовых скрынках.

Калі распаўсяуднікі затрымалі і даставілі ў пастарунак, ён не павінен панікаваць і павінен прытрымлівацца загадзя ўзгодненай інструкцыі аб паводзінах падчас затрымання. Перад пачаткам працы яму трэба давесыці, што за распаўсяод друкаваных выданняў прадугледжаны адносна невялікі штраф. Зразумела, ня варта казаць, адкуль узяліся гэтыя друкаваныя матэрыялы (Хто даў? Колькі было атрымана і колькі пасыпей распаўсяуднікі? Ці сам вырабляю або нехта даручыў? Якая арганізацыя займаецца вырабам і распаўсяодам?). Трэба памятаць, што распаўсяуднік ўвогуле можа **адмовіцца ад будзь-якіх тлумачэнняў**, хоць гэта і патрабуе пэўнай псыхалагічнай загартотуўкі. Таму распаўсяуднікі павінны ведаць шэраг шаблонных «адмазак»: «Знайшоў на лаў-

---

цы ў сквэры, вырашыў параздаваць сябрам і мінакам», «Знайшоў на съметніцы каля выканкаму» і г. д.

Важнае правіла: пасыя затрыманья нельга адразу ісці на «базу» альбо штаб-кватэру: існуе небяспека прывесыці за сабой хваста.

Асобна адзначым вялікую папулярнасць і досыць высокую эфектыўнасць гэтак званага **дэцэнтралізаванага** вырабу і распаўсяду друкаваных матэрыялаў. Гэта значыць, напрыклад, што актыўістам па ўсёй краіне рассылаюцца праз электронную пошту (альбо зъмяшчаюцца на пэўным сайце ў Інтэрнэце) узоры матэрыялаў, актыўісты іх памнажаюць саматужным спосабам (падпольныя друкарні і рызографы тут неабязкавыя, дастаткова хатнія друкаркі альбо партатыўнага ксэракса ў невялічкай арганізацыі) у колькасці, якая ім неабходная для распаўсядження ўласнымі сіламі. Дзякуючы гэткай тэхналёгіі можна распаўсядзіць хутка і па ўсёй краіне досыць вялікі наклад. Пры гэтым ня маецца адзінага «цэнтру» вырабу, захоўвання і распаўсяду, а таксама адсутнічае рызыка, што «тавар» перахопіць пры транспартаванні.

Пры вырабе і транспартаванні забароненых кніжак раім выкарыстоўваць дзедаўскую мэтодыку: вокладка кніжкі не павінна выклікаць аніякіх пытаньняў у «праваахоўнікаў» (кшталту «Самосовершенствование – дорога к успеху»), а пад ёй хаваецца недазволены зъмест (як вы бачыце ў гэтым выданні). Пазней «цнатлівую вокладку» можна зняць.

Пры макетаванні друкаванай прадукцыі трэба ўлічваць, што беларускае заканадаўства патрабуе разъмяшчэння на друкаваных вырабах выхадных звестак і штрыхавога коду па форме ISBN (штрыхавы код у ававязковым парадку разъмяшчаецца на кнігах і брашурах на чацвертым баку вокладкі). Для пэрыядычных выданьняў выхаднымі звесткамі лічачца назва выданьня, заснавальнік (заснавальнікі), імя і прозвішча рэдактара (галоўнага рэдактара альбо ягонага намесніка), парадкавы нумар выпуску і дата яго выхаду, кошт альбо паметка «Бескаштоўна» ці «Вольны кошт», наклад, поўныя адресы рэдакцыі і друкарні, рэгістрацыйны нумар. Па магчымасці гэтыя звесткі павінны разъмяшчацца на пэрыядычным выданні (нават на tym, якое выдаецца з пазначаным накладам да 300 асобнікаў і не падлягае дзяржаўнай рэгістрацыі). Натуральная, пазначаны наклад усіх незарэгістраваных пэрыядычных выданьняў не павінен перавышаць 300 асобнікаў (гэта значыць, максімум – 299 асобнікаў). Для нелегальных пэры-

---

ядычных выданьняў, гэтаксама як і для падпольных кніг і улётак, мае сэнс пазначаць прыдуманыя каардынаты рэдакцыі і друкарні. Цяпер у Беларусі пашыраная практика, калі выдавец прыдумвае нейкую друкарню з галавы ў нейкім экзатычным расейскім альбо ўкраінскім горадзе ці проста піша «Надрукавана ў Эўропе». Напэўна, тут можна проста цалкам перапісаць каардынаты друкарні зь нейкай расейскай кніжкі.

## Як весьці размовы праз тэлефон

Падазрэнье, што спэцслужбы праслушоўваюць усіх, – адно з пашыраных грамадзкіх перакананьняў. Шмат хто лічыць гэта забабонам, спасылаючыся на вялізныя рэсурсы, якіх вымагае гэткая дзейнасць. На самай справе ў гэтай тэзе шмат што адпавядае рэчаіснасці, і маштабы праслушоўвання сапраўды вялікія. Выкрытыя пасылкі «памаранчавай рэвалюцыі» ўва Ўкраіне памеры праслушоўвання тэлефонаў палітычных і грамадзкіх актывістаў паказваюць, што спэцслужбы не шкадуюць рэсурсаў на гэту дзейнасць – слухаюць усіх, чыя дзейнасць іх цікавіць.

Калі вы карыстаецеся мабільным тэлефонам, то акрамя тэхнічных характэрыйстваў мадэлі вам нельга забывацца пра чатыры іншыя якасці гэтага прыстасавання: магчымасць перадачы спэцслужбам інфармацыі пра месца знаходжання абанента; магчымасць фіксаваць выходных і ўваходных тэлефанаваньняў; магчымасць праслушоўвання і запісу размоваў, а таксама SMS'ак; дыстанцыйнае ўключэнне мікрофона для праслушоўвання нават пры выключаным апараце (апошняе не праверана, але і не авергнута). У прынцыпе, гэтыя неўзяды пакідают пашыраюцца на ўсе мадэлі тэлефонаў.

Адзінае галоўнае правіла, якім трэба кіравацца, – **тэлефон не прызначаны для размоваў**. Гэта парадокс павінны быць прынцыпам нелегальнай дзейнасці.

Калі вам трэба высьветліць нейкае пытаньне, то выкарыстоўвайце **тэлефон не для размоваў, а для таго, каб дамовіцца пра час і месца размовы** таксама ў кадаваным выглядзе. Асабліва гэта правіла датычыцца мабільных тэлефонаў вядомых грамадзкіх актывістаў (некаторыя зь іх кіруюцца правілам «Ну і няхай слухаюць» – і такім чынам даюць спэцслужбам карысную інфармацыю, якая можа быць скарыстаная пазней ня толькі супраць іх саміх, але і супраць іх карэспандэнтаў). Лепей дамаўляцца кадаванымі словамі альбо словамі, зразуме-

---

лымі толькі вам, кшталту «Варыянт С», «Там жа, дзе і пазаўчора», «На прыпынку», «Ля школы», «Пад гадзіннікам». Замест таго каб казаць: «У кавярні «Вавёрачка» – лепей выкарыстаць код альбо сказаць: «У кавярні на Партызанскім» ці «Ну, памятаеш, на Мотавела...» Асабліва пільнымі ў гэтым сэнсе трэба быць падчас маштабных акцыяў, важных сустрэчаў і перамоваў, выбарчых і іншых палітычных кампаніяў. SMS-паведамленыні такія ж небяспечныя, імі таксама трэба абменьвацца асыцярожна, з выкарыстаннем коду. Сачыце, каб у памяці вашага мабільніка не было лішніх SMS'ак (на выпадак адбраныя мабільніка). Памятайце, што спэцслужбы часта зважаюць на колькасць званкоў з аднаго тэлефона на іншы: напрыклад, калі «пад каўпаком» знаходзіцца апазыцыйны дзяяч, то аўтаматычна звязртаецца ўвага на тыя нумары, на якія ён часцей за ўсё тэлефануе (з хатняга і мабільнага тэлефона). Напрыклад, калі дзяяч, які знаходзіцца ў прыярытэтным сэпісе праслухоўвання, патэлефанаваў чалавеку першы раз у жыцці (нават памыліўся нумарам), то гэты абанэнт аўтаматычна на трапляе ў калектывную памяць органаў і ўжо ня будзе забыты.

Падчас канфідэнцыйных і важных размоваў мабільны тэлефон трэба адключыць і вымаць батарэю (найлепей зрабіць гэта загадзя, ня ў tym месцы, дзе адбываюцца перамовы). Заўжды добра, калі вы ня возьмече з сабою тэлефона, калі пойдзеце на сустрэчу: памятайце, што праз мабільны тэлефон нескладана вылічыць вашае месца знаходжання (дакладнасць можа быць высокай: ажно да нумару дому). Пакіньце мабільнік у офісе ці дома (адключаным альбо ўключаным) – і ідзіце на сустрэчу. Калі вам асабліва каштоўная канфідэнцыйнасць – па-магчымасці рэгіструйце мабільныя тэлефоны на іншых, незасвеченых асобаў (а таксама можна карыстацца карткамі замежных апэратараў з роўмінгам). Але ўлічвайце, што ў мабільных сетках рэгіструецца ня толькі SIM-картка, але й тэлефонны апарат, – таму для новых і замежных SIM-картак лепей выкарыстоўваць новыя апараты. Практычна заўвага: калі батарэі вашага тэлефона звычайна хапала на пяць дзён размоваў, а раптам яна стала разраджацца за дзень – верагодна, што ў вашым тэлефоне працуе «жучок», хатя, магчыма, проста прыйшоў час замяніць акумулятар.

Лепей не праводзіць сакрэтныя размовы ў пакоі, дзе ёсьць стацыянарны тэлефон (ён можа выкарыстоўвацца як сталае прыстасаванье праслухоўвання).

Адзначым, што існуе некалькі сродкаў абароны ад праслухоўвання

---

тэлефонных размоваў. У прынцыпе, усе яны вымагаюць прыцягнення спэцыяліста, аднак некаторыя даступныя ў продажы і могуць быць скарыстаныя і «чайнікамі».

Самым простым варыянтам зьяўляеца набыцьцё **скрэмблера** – прылады для кадаваньня размовы, якая кадуе сыгналы перад іх перадачай. Плюсам зьяўляеца тое, што скрэмблер дазваляе мець дастатковая высокую ступень шыфраваньня размовы – ён можа абараніць ад любога зь відаў праслушоўваньня і стацыянарнага тэлефона, і мабільніка (пры гэтым, натуральна, трэба папярэдне рабіць праверку ўсяго памяшканьня: вас могуць слухаць і пры дапамозе «жучка»). Мінус – абодва абанэнты павінны мець сумяшчальныя скрэмблеры, – так што гэтую схему рацыянальна выкарыстоўваць для тых абанэнтаў, якія пастаянна вядуць паміж сабой канфідэнцыйныя размовы. Гэтая тэхнолёгія шырока прадстаўленая на рынку, а ваганьне коштаў – ад 500 да некалькіх тысяччаў даляраў – залежыць ад надзейнасці выкарыстаных для шыфраваньня альгарытмаў.

Апошнім часам вялікую папулярнасць набылі гэта званыя **крыптафоны** Па-сутнасці, гэта мадэлі тэлефонаў з убудаваным скрэмблерам вялікай магутнасці. Заўважым, што адным з сцэнароў выкарыстаньня крыптафона яго вынаходнікі называюць «выкарыстаньне пра-ваабарончымі няўрадавымі арганізацыймі». Аднак, на бягучы час гэта хутчэй тэарэтычны варыянт для нас, бо такая апаратура задорага каштуе (вядзеца пра тысячы эўра). Зрэшты, калі для вас гэта не проблема вось спасылка: [www.cryptophone.de](http://www.cryptophone.de).

Больш цікавым падаецца выкарыстаньне IP-тэлефаніі з шыфраваннем. Памянёная ай-пі-тэлефанія – гэта, кажучы проста, размовы (менавіта голасам) праз Інтэрнэт. Гаворыш у мікрофон далучаны да свайго камптара, суразмоўца чуе сказанае з дынамікаў свайго камптара. Розыніцы паміж гукам, карцінкай ці дакумэнтам для электроннай тэхнікі няма – усё гэта можа быць пераведзенае ў лічбавую форму і дасланое праз сусъветнае Сеціва. I, канечне ж, можа быць зашыфраванае. Добраўядомы ў гэтай галіне сродак – **PGPFon**

Існуюць прылады, прызначаныя для зынішчэння альбо выяўлення «жучкоў» у памяшканьнях, аўтамабілях, на тэлефонных ды электрапрататах. Яны, на жаль, каштуюць немалых грошай і вымагаюць досьведу, якога ў вас хутчэй за ўсё няма. Апроч таго, у гэтай сферы ўсё імкліва раззвіваецца, так што, калі ў вас няма свайго (вартага даверу) адмыслоўцы, то лепш проста не абгаворвайце сакрэтных справаў у «па-

---

паленых» памяшканьнях. Ня трэба ствараць сталых месцаў для перамоваў, улічвайце, што кавярні і рэстарацыі – зручныя для праслушоўванья месцы, у якіх (хаця б і выпадкова) могуць аказацца варожыя вушки.

## Пераезд празь мяжу

Лепей устрымашца ад перавозу празь мяжу канфідэнцыйных, сакрэтных і проста важных дакумэнтаў, а таксама буйных сумай наяўных грошаў. Калі гэтага нельга пазыбегнуць, то дакумэнты варта правозіць у выглядзе зашыфраванай электроннай вэрсіі (гл. заўвагі пра рэзэрвовыя копіі). Майце на ўвазе, што мытнікі маюць тэхнічныя магчымасці для прагляду электронных носьбітаў. Тэарэтычна, яны могуць не пратусыць яўна зашыфраваную інфармацыю. Абавязкова трэба карыстацца крыптографіяй (шыфраваньнем), а найлепей, каб не выклікаць залішніх падазрэнняў, – стэганографіяй (гл. вышэй).

Можна адзначыць, што ў мабільнікі, аснаджаныя такімі функцыямі, як інфрачырвоны порт альбо bluetooth, у прынцыпе, можна запісаць ня толькі мэлёдью альбо застаўку, але й любы файл (прынамсі, для многіх мадэляў). Памер файла абмежаваны свабоднай памяццю тэлефона, але можа аказацца дастатковым для некаторых дакумэнтаў (зразумела ж, у зашыфраваным выглядзе). Загадзя прадумайце, як вы будзеце «даставаць» файл з свайго сотовага сябра, для гэтага: 1) у тэлефоне мусіць быць функцыя «выслаць праз інфрачырвоны порт (альбо bluetooth)»; 2) спатрэбіцца камптар, здольны прымаць файлы праз той жа порт (сучасныя ноўтбуکі звычайна гэта могуць). Надзейнасць такога спосабу яшчэ вымагае ацэнкі. У прынцыпе, амаль у любы мабільны тэлефон можна закачаць пэўную колькасць інфармацыі з дапамогай камунікацыйнага кабелю. А яшчэ зручней для перавозу інфармацыі праз мяжу карыстацца мр3-плэрамі і лічбавымі фотаапаратамі, якія абсолютно легальна могуць утрымліваць некалькі соцен мегабайтаў альбо нават гігабайтаў інфармацыі і не выклікаюць залішніх падазрэнняў. Для староньняга вока гэта проста плээр (яго і слухаць трэба, а ня толькі інфармацыю праз мяжу вазіць) альбо звычайны фотаапарт (колькі іх перасякае мяжу за дзень!).

Беларускае заканадаўства дазваляе ўвозіць у краіну без дэкліраванья суму, эквівалентную 3000 даляраў ЗША, але калі сума большая, то яна падлягае абавязковаму дэкліраванню. Паходжаньне грошай

---

пазначаць ня трэба. Трэба, аднак, што звесткі пра дэклараўаныне потым трапляюць у падатковую інспэкцыю і розныя правяраючыя органы, таму пазней тыя могуць пачаць рассыльедаваныне – што гэта за грошы, ці сплачаныя зь іх падаткі? Але пры перасячэнні мяжы ніякіх дакумэнтаў ня трэба. Што тычыцца расейска-беларускай мяжы, дык празь яе дазволена правозіць любую колькасць валоты без аніякага дэклараўаныня. Аднак на іншых межах недэклараўаныя грошы, па-першае, канфіскуюць, па-другое, могуць нават распачаць крымінальную справу аб кантрабандзе.

Пры дэклараўаныне грошай ні ў якім разе нельга пазначаць, што яны вязуцца для мэтаў няўрадавай арганізацыі (бяз розыніцы, зарэгістраванай альбо незарэгістраванай) альбо дзеля мэтаў гуманітарнае дапамогі.

Не забывайцеся, што ў Беларусі існуе некалькі ступеняў кантролю за перасоўванынем грамадзянаў празь мяжу. Існуе сьпіс асобаў, перасоўваныне якіх празь мяжу адсочваецца, а ў дачыненіі да некаторых асобаў стала выкарыстоўваецца асабісты дагляд (асобы, якія перасякаюць мяжу разам з гэтымі людзьмі, таксама трапляюць у кантрольны сьпіс). Таму без асаблівай неабходнасці ня варта афішаваць на мяжы сваю датычнасць да вядомых дзеячоў, да якіх скіраваная пільная ўвага памежнікаў і мытнікаў.

На мяжы мытнікі маюць права правесыці ня толькі дагляд рэчаў, але і асабісты дагляд, і дагляд транспартнага сродку. У выпадку калі ў транспартным сродку будзе знайдзеная будзь-якая кантрабанда, нават калі гэта цыгарэты ці піва, транспартны сродак можа быць сканфіскаваны. Асабісты дагляд можа выкарыстоўвацца толькі на асабісты загад начальніка мытнага паста. Асабісты дагляд патрабуе складання пратаколу дагляду і павінны адбывацца ў спэцыяльнай прыстасаваным памяшканні ў прысутнасці панятых таго ж полу, што і вы. Калі вы ня маедзе пры сабе анічога крамольнага і вам прапануюць прайсцы асабісты дагляд – не лянуцца, патрабуйце выкананыня ўсіх фармальнасцяў працэдуры, гэтым вы можаце даламагчы іншым людзям.

## 2. ВЫКЛІКІ І СЪЛЕДЗТВА

### Афіцыйныя і неафіцыйныя выклікі

Адзіны афіцыйны спосаб выклікаць грамадзяніна кудысьці – гэта ўручыць чалавеку **асабіста пад подпіс** позву, у якой павінна быць пазначана, хто і ў якой якасці выклікаецца, да каго, у які час і па якім адрасе трэба зьявіцца, а таксама растлумачаныя наступствы няяўкі без паважных прычынаў. Выклік на допыт у якасці съведкі асобы, што не дасягнула 16 гадоў, праводзіцца празь яго бацькоў ці іншых законных прадстаўнікоў. Калі дадзеная асoba выклікаецца ў якасці абвінавачнага і падазронага, выклік праводзіцца ў агульным парадку. Позвай чалавека можна выклікаць у міліцыю, пракуратуру, суд, Камітэт дзяржаўнай бяспекі, падатковую інспэкцыю і іншыя органы.

Але трэба памятаць, што позвы вельмі рэдка ўручыцца сапраўды асабіста і пад подпіс. Утым выпадку калі позву вам кінулі ў паштовую скрыню – яна цалкам верагодна можа зынікнуць, і на гэта можна спасылацца, калі вы не гатовыя йсьці па выкліку альбо проста ня хочаце йсьці. Таксама і тую позву, якая была перададзеная праз сваякоў, можна праігнараваць, спаслаўшыся на тое, што сваяк «забыўся» перадаць вам гэту важную паперу. Прыйдзіцца прапанаваць позму ў пасуд, каб падрыхтавацца да «сустрэчы», атрымаць кансультацыю праваабронцаў, узгадніць свае съедчаныні з таварышамі.

Зразумела, калі позва перададзеная праз адміністрацыю па месцы працы альбо вучобы, праігнараваць яе цяжэй, – выграшайце самі...

Як бы там ні было, наступствам няяўкі па позыве можа быць толькі гэтак званы «**прывод**». «Прывод» азначае, што за вамі прыйдзе міліцыянт і адвядзе (адвязе) да службовай асобы, якой спатрэбілася з вамі паразмаўляць. Гэтага баяцца ня трэба – анікіх нэгатыўных наступстваў «прывод» ня цягне. Выкладзенае справядліва нават для позваў у суд, акрамя тых выпадкаў, калі яны ўручыцца асабіста пад подпіс – у апошнім выпадку судзьдзя можа расцаніць няяўку як праяву непавагі да суду (адказнасць – штраф альбо арышт на тэрмін да 15 начаў).

Аднак выкладзенае не датычыцца падазронага і абвінавачнага па крыміналнай справе – ён адназначна абавязаны зъяўляцца па выклі-

---

ках органу, што вядзе крымінальную справу, дзеля дачы съведчаньняў (але пры гэтым мае права адмовіцца ад съведчаньняў). У адваротным выпадку ў дачыненыні да падазронага альбо абвінавачанага можа быць ужытая мера стрыманьня ў выглядзе ўзяцьця пад варту, хатняга арышту, падпіскі пра навыезд.

Усе выклікі на «размовы», зробленыя без уручэння позвы, можна ігнараваць як «неафіцыйныя». Таксама мэтазгодна паведамляць пра іх як мага шырэйшаму колу знаёмых ды журналістам.

## Што рабіць, калі прыносяць позву дахаты?

1. Не панікаўваць – нічога страшнага не адбываецца.
2. А хіба вы дома? Дэ́зверы можа адчыніць ваш брат, сястра, іншы сваяк, і паабяцаць ававязкова перадаць позву адрасату. Таксама яны маюць права адмовіцца атрымліваць для вас позву і адмовіцца расціпісвацца за яе, спаслаўшыся на немагчымасць перадаць яе вам.
3. Магчыма, варта ўзяць позву і расціпісацца ў атрыманыні... чужым подпісам? Пасыль можна адмаўляць, што вы сапраўды атрымалі гэту позву.
4. Зразумела, можна папросту ўзяць позву, расціпісацца, а ўжо поўным вырашаць, ці трэба зъяўляцца па гэтым выкліку.

## Што рабіць, калі прыйшла позва?

Трэба стварыць сабе запас часу.

1. Вырашыць, ці можна праігнараваць гэту позву.
2. Патэлефанаваць службовай асобе, што вас выклікае, і дамовіцца на візит у іншы дзень, спасылаючыся на любыя паважныя абставіны – ад'езд у іншы горад, напрыклад, альбо камандыроўку. Калі не атрымліваецца перанесці сустрэчу – трэба праз тэлефон высьветліць усе абставіны справы, ваш статус.
3. Паспрабаваць узяць пацьверджаньне хваробы.

Стварыўшы такім чынам запас часу, трэба неадкладна звязацца з таварышамі альбо выйсці на праваабарончыя арганізацыі – можа, хто чаго ведае, падскажа. Магчыма, да гэтага съледчага ўжо выклікалі людзей з вашага кола – можна прыблізна вылічыць, з чым звязаная гэткая асаблівасць ўвага да вашай персоны. У любым выпадку варта пра кансультавацца ў знаёмага юрыста, адваката альбо ў праваабаронцу. Натуральна, позва можа зъяўляцца съведчаньнем таго, што міліцыя альбо спэцслужбы вырашылі шчыльна заняцца вашай справай – таму,

---

калі вы займаецца нелегальнай дзейнасцю, вам трэба прыхаваць усе яе съяды (съпісы сяброў арганізацыі, дакумэнты, пляны) і нанейкі час прыпыніць гэтую дзейнасць. Такім чынам, атрыманыне позвы можа быць карыснай перасыярогай.

Памятайце, у сувязі з атрыманай позвай у вас заўжды застаецца варыянт праста яе праігнараваць. За нияўку найвялікшым наступствам можа быць толькі «прывод» (калі вы не абвінавачаны ці падазроны).

Непаўнагоддяму трэба ісьці на сустрэчу зь съледчым толькі з бацькамі. Калі вы сапраўды ня маеце магчымасці прыйсці на допыт з паважанай прычыны – абавязкова паведамце пра гэта таму, хто вас выклікаў.

## Што рабіць, калі выклікаюць на «размову»?

У першую чаргу трэба высьветліць, хто і ў якую ўстанову вас выклікае. На «размову» (не на допыт – на «размову»!) съледчы выклікаць ня мае права (пракурор такое права мае). Такі выклік з боку съледчага можна і трэба ігнараваць. Да праクурора ісьці трэба, але нават калі вы да яго ня пойдзеце, вам анічога не пагражае, акрамя «прыводу». Але тое, што вы зьявіліся да праクурора, не абавязвае вас даваць тлумачэнні супраць сябе. Вы можаце зьявіцца па выкліку праクурора (альбо нават калі вас прывядуць да яго), але размаўляць зь ім неабавязкова, вы заўжды можаце спаслацца на прэзумпцыю невінаватасці, адмовіцца адказваць на ягоныя пытанні і не даваць тлумачэнняў. Спасылка на прэзумпцыю невінаватасці выглядае наступным чынам: «У адпаведнасці з артыкулам 27 Канстытуцыі, я адмаўляюся адказваць на гэтае пытанні».

Больш за тое, удзельнік «размовы» – ня съведка, і таму ён не нясе адказнасці нават за дачу наўмысна ілжывых съведчанняў. Зразумела, у такім фармаце можна і бессаромна хлусіць, але лепей за ўсё – не кашаць зусім анічога, папросту маўчаць, спаслаўшыся на прэзумпцыю невінаватасці.

Бывае, што падчас размовы чыноўнік (съледчы, праクурор) вядзе запіс вашых словаў і пасыля прапануе падпісаць съведчанні. Ад гэтага можна адмовіцца, паколькі працэдурна гэтае дзеянне не зьяўляецца допытам.

І таксама лепей за ўсё адмовіцца ад дачы г. зв. «пісьмовых тлумачэнняў» у міліцыі, у начальства на вытворчасці альбо па месцы вучобы. Гэтыя дакумэнты толькі дапамогуць пасыля абвінаваціць вас. Любыя

---

законныя съледчыя дзеяньні павінны афармляцца пратаколамі, і толькі ў іх трэба рабіць свае заўвагі альбо рабіць адзнаку на прыкладанье пісьмовых тлумачэньяў.

Выклік на «размову» зъяўляецца сыгналам, што ў «праваахоўнікаў» паўстала цікавасць да вашай съціплай асобы. Варты вызваліць вашае жытло адусіх забароненых, кампраматных рэчаў і ад нелегальнай літаратуры.

Пракуратура мае права выносіць афіцыйныя папярэджаныні пра недапушчальнасць проціпраўных дзеяньняў – гэтае паўнамоцтва часта выкарыстоўваеца ў дачыненыхі да палітычных актыўістаў. Рэальна гэтае папярэджаныне ня ёсьць нейкай істотнай санкцыяй – гэта сапраўды папярэджаныне, папярэджаныне пра тое, што вам варты быць больш асыцярожнымі ў вашай дзейнасці.

Таксама ў выпадку «размовы» трэба ўжо псыхалягічна падрыхтавацца да таго, што ў канцы «размовы» (таксама як і ў канцы допыту) вам можа быць прад'яўленае абвінавачаныне і вас могуць узяць пад варту. Абавязкова папярэдзьце таварышаў, куды вы ідзяце.

## Што рабіць, калі выклікаюць праз тэлефон?

З выклікамі праз тэлефон можна паводзіць сябе як з звычайнімі тэлефоннымі хуліганамі – можна праста кінуць слухаўку і адключыць тэлефон, адмовіцца размаўляць з «тэлефоннымі» хуліганамі. Заяўжды можна сказаць: «Канчай жартаваць, ніякая ты не пракуратура, я цябе пазнаў...»

Але пасля гэтага варта чакаць позвы альбо нават візыту міліцыянтаў. Таму на выклік праз тэлефон лепей за ўсё рэагаваць не візытам да съледчага альбо пракурора, а прыхаваньнем сваёй нелегальнай дзейнасці і падрыхтоўкай да больш шчыльных контактаў з «праваахоўнымі» органамі.

## Што рабіць, калі прапануюць супрацоўніцаць з КДБ?

1. Ветліва, але цьвёрда **адмовіцца** ад гэткай прапановы. Калі той, хто робіць гэткую прапанову, не называеца альбо называеца ня цалкам (часта яны кажуць толькі імя і імя па-бацьку, бяз прозвішча і пасады) – трэба патрабаваць паказу пасьведчаньня.

2. Абавязкова **агучыць** гэты факт – кадэбэшнікі галоснасці ня любяць і нават баяцца яе. Калі вас «нефармальна» запрашаюць на сустрэчы з КДБ і просяць не казаць пра гэта нікому – трэба казаць, што

---

вы ўжо распаўсюдзілі звесткі пра гэта ўсім знаёмым і нават пасыпелі патэлефанаваць журналістам (назавіце любыя некалькі незалежных альбо замежных выданняў, радыё «Маяк», «BBC» альбо «Свабода»).

3. Будзьце гатовыя, што вас паспрабуюць купіць (матэрыяльныя выгоды, прасоўваныне па службе і нават... удалая кар'ера ў вашай арганізацыі). Не прымайце: адмыцца ж ад такога супрацоўніцтва немагчыма. Дарэчы, гэтыя «бонусы» – на 99.9% хлусъні.

4. Калі на вас пачынаюць ціснуць (шантаж па месцы працы, вучобы, пагрозы сваякам) – трэба адказваць скліканьнем адмысловай прэс-канфэрэнцыі з нагоды ціску з боку КДБ, а таксама падачай скаргаў у пракуратуру і той жа КДБ. Ціску па месцы працы альбо па месцы вучобы супраціўляцца псыхалагічна цяжка, але неабходна.

5. Не падпісваць аніякіх папераў пра згоду на супрацоўніцтва альбо інфармаваныне.

6. Пасыля гэтага варта падрыхтавацца да іншых заходаў з боку спэцслужбаў у адносінах да вашай асобы.

7. Ні ў якім разе не спрабаваць самастойна выканаць ролю Штырліца, агента вашай арганізацыі ў шэрагах КДБ. Выкарыстаныне гэтай тэхналёгіі зыліву несапраўднай інфармацыі ў спэцслужбы вельмі небясьпечнае нават пры добрым узроўні падрыхтоўкі яе ўдзельнікаў.

## Як сябе паводзіць падчас допыту?

Весьці сябе з адчуванынем уласнай годнасьці, быць ветлівым, але цвёрдым і абавязковым – **нешматслоўным** (а яшчэ лепей – маўклівым).

### **Ня трэба съпяшацца з адказамі.**

Допыт – гэта съледчае дзеяньне, якое строга рэгламэнтаванае крымінальна-працэсуальным кодэкsem. Як і кожнае іншае съледчае дзеяньне (вобшук, вочная стаўка і інш.), допыт можа мець месца толькі пасля ўзбуджэння крымінальнай справы. Няма крымінальнай справы – няма і допыту.

Таму на пачатку размовы з прадстаўніком праваахоўных органаў трэба ветліва пацікавіцца: а ў чым, уласна кажучы, справа; у якасьці каго вы выкліканыя; ці ўзбуджаная крымінальная справа; як называецца гэта гэта «сустрэча» і тая «паперка», на якой ён пачынае нешта пісаць. Магчыма, ён дарма губляе час...

Перад пачаткам допыту той, хто вядзе допыт, **абавязаны растлумачыць** вам вашыя права. Калі ён проста зачытаў права альбо пералічыў іх – не саромцеся патрабаваць больш падрабязнага **тлумачэння**.

---

Вы не юрист, юрьдычных фармулёвак ня ведаеце і простага пераліку вам недастаткова.

Адзначым, што допыту могуць быць падвергнутыя як съведкі, гэтак і сам абвіавачаны, падазроны, пацярпелы. Абвіавачаны і падазроны маюць права адмовіцца ад дачы съведчаньняў. Пацярпелы і съведка гэткага права ня маюць. Аднак і пацярпелы, і съведка маюць права адмовіцца ад адказу на канкрэтнае пытаньне (але не ад съведчаньняў увогуле!), калі лічаць, што дача падобных съведчаньняў можа быць скіраваная супраць іх асабіста, супраць чальцоў іх сям'і і блізкіх сваякоў (чальцы сям'і – усе сваякі, непрацаздольныя ўтрыманцы і іншыя асобы, якія пражываюць сумесна з удзельнікам крымінальнага працэсу і вядуць зь ім супольную гаспадарку; блізкія сваякі – бацькі, дзецы, усынаўляльнікі і усынаўлённыя, родныя браты і сёстры, унуки).

Патрабуйце, каб вам распавялі пра сутнасць крымінальнай справы, па якой вы выкліканыя, каб ня толькі назвалі артыкул крымінальнага кодэкса, але і растлумачылі ў дэталях, што значаць усе гэтыя фармулёўкі. На пачатку допыту вам прапануюць распавесыці ўсё вядомае па справе, што расцсьледуецца, таму вы мусіце ведаць сутнасць справы. Па ходзе вашага распovedу і пасцяля яго съледчы можа задаваць дадатковыя пытаньні.

Навадныя пытаньні забароненыя, і вы не абавязаныя на іх адказаць. Напрыклад, съледчы не павінен адразу запытвацца: «Дзе вы пазнаёміліся з Лукашэвічам?» альбо «Калі вам Лукашэвіч перадаў брашуру “Асновы бясыпекі жыцця ў сям'і”» – гэтым пытаньням павінны папярэднічаць пытаньні кшталту «Ці знаёмыя вы асабістаз Аляксеем Лукашэвічам? і, адпаведна, «Ці бачылі вы брашуру “Асновы бясыпекі жыцця ў сям'і”»». Адзначым, што ў выпадку пытаньняў пра знаёмыства зь нейкім Лукашэвічам альбо Рабіновічам вы можаце адзначыць, што не разумееце, пра якую менавіта асобу з гэтым прозвішчам вядзецца размова, альбо, ня выключана, ведаеце яго толькі візуальна. У гэтым выпадку съледчы абавязаны паказаць вам для апазнаньня асобу (фатаздымак асобы), пра якую вядзецца размова, але не адну, а ў шэрагу іншых асобаў (фатаздымкаў іншых асобаў) – каб вы самі пазналі (альбо не пазналі) патрэбнага. Гэтая працэдура патрабуе запрашэння панятых і афармляецца асобным пратаколам.

Запісаны ў пратакол распoved і адказы на пытаньні складаюць **съведчаньні** асобы, якую дапытваюць.

---

Пасъля свабоднага расповеду вы маеце права запісаць свае съведчаныні ўласнаручна.

Перад заканчэннем допыту пратакол павінен быць прапанаваны вам для прачытання і падпісання. Пры гэтым вы маеце права ўносіць у яго любыя выпраўленыні і ўдакладненьні – таму ўважліва чытайце тэкст, можа, вы сказалі нешта лішнє. У любым выпадку пакуль вы не падпісалі пратакол, допыт ня скончаны. Таксама вы маеце права запісаць свае съведчаныні ўласнаручна. Пры гэтым трэба рыхтаўца да таго, што съледчы будзе імкнутца ня даць вам пратаколу альбо даць яго толькі для падпісання – настойвайце на выкананыні сваіх правоў, чытайце пратакол уважліва, выпраўляйце памылкі съледчага і ўласныя недакладнасці. Пры гэтым вы можаце заўважыць, што найкія вашыя слова шкодзяць вашым інтарэсам – не саромцеся іх выкрасліць, да падпісання пратаколу яны не зъяўляюцца вашымі съведчанынімі, скажыце съледчаму: «Я гэтага не казаў» альбо «Вы мяне няправільна зразумелі». Натуральна, гэта будзе недаспадобы съледчаму, але гэта – вашае права. Падпісвайце кожную старонку пратаколу асобна.

Часам съледчыя запутваюць съведак (а па палітычных спраўах амаль усе абвінавачаныя спачатку выступаюць як съведкі) адказнасцю за адмову ад дачы съведчаныні (арт. 402 Крымінальнага кодэксу) альбо за наўмысна ілжывыя съведчаныні (арт. 401 Крымінальнага кодэксу). Гэтых пагрозаў баяцца ня трэба. Па-першае, цяжка даказаць, што вы наўмысна хлусілі, а не памыляліся з прычыны кепскай памяці. Па-другое, адмова ад адказу на канкрэтнае пытанынне ў сувязі з прэзумпцыяй невінаватасці не зъяўляецца адмовай ад дачы съведчаныні. І, нарэшце, трэба памятаць, што гэтыя артыкулы не прадугледжваюць пазбаўленыня волі і рэальна іх выкарыстаныне не пашыранае. Съведка папярэджваеца пра інфармаванасць пра гэтыя артыкулы пісьмовай падпісай – і гэта хутчэй прыклад дазволенага законам псыхалагічнага ціску. На ўсялякі выпадак: акрамя згаданых артыкулаў, у Крымінальным кодэксе ёсьць яшчэ артыкул 394 «Прымус да дачы съведчаныні», а таксама артыкул 395 «Фальсифікацыя доказаў».

Допыт ня можа працягвацца больш за 4 гадзіны запар. На працягу дня чалавека можна дапытваць чатыры гадзіны, пасъля робіцца перапынак ня менш чым на адну гадзіну, пасъля допыт можа працягвацца далей, але агульная яго працягласць ня можа быць болей за 8 гадзін.

---

Такім чынам, у допыт граюць удваёх:

**Съледчы** – гэта, звычайна, дасьведчаны і навучаны прафэсіянал, які ведае ня толькі правілы працы, але і валодае адмысловымі хітрыкамі (кшталту «Вы вырабілі на хатний друкарцы 2500 антыдзяржаўных улётак...» – «Вы што, толькі 200, і тыя рабіў ня дома, а на працы...»).

Насупраць съледчага – **вы**, звычайны чалавек, які патрапіў у непрыемнае і нязвыклэ становішча, не валодае досьведам паводзінаў падчас допытаў...

Съледчы ведае сваю справу, таму дадзім парады Вам.

Не спрабуйце перайграць съледчага. Вашая задача – не прайграць самому себе і не нанесьці шкоду таварышам і калегам.

Вельмі важна захоўваць пачуцьцё ўласнай годнасці, не панікаваць, «прыгасіць» эмоцыі. Ня трэба займацца агітацыяй і выступаць, быццам вы на мітынгу.

Трэба памятаць, што ў вас на руках ёсьць як мінімум пяць козыраў:

**1. Упэўненасць у правеце ўласнай справы.** Вы не вінаватыя. Вы займаецца дзеянасцю, карыснай для краіны і грамадзтва, для іншых людзей. Вам няма чаго саромецца і няма чаго баяцца. На самай справе вінаватыя тыя, хто з вашай дзеянасці хоча зрабіць злачынства...

**2. Элемэнтарнае веданыне сваіх правоў.** Трэба памятаць, што нашае заканадаўства ня ўтрымлівае ясных нормаў па барацьбе зь іншадумствам і апазыцыяй, а таму прынамсі на паперы грамадзянам гарантаваны пэўны аб'ём правоў і свабодаў. Гэта дазваляе нам ветліва настойваць на іх выкананьні, дазваляе карыстацца імі (напрыклад, прэзумпцыяй невінаватасці). Гэта дысцыплінует нашага суразмоўцу і вымушае яго пазбягаць «выпадковага» парушэння ваших правоў. І менавіта з гэтай прычыны трэба адмаўляцца ад прапановаў съледчага перавесці гутарку ў нефармальнае рэчышча. Не саромцеся патрабаваць выкананьня сваіх правоў.

**3. Здаровы сэнс.** Заставайцесь самім сабой, не губляйце ўпэўненасці, будзьце спакойныя, нешматслоўныя, ветлівые і разважлівые. Не сипяшайцесь з адказамі. Думайце над тым, што кажаце, старайцеся не хлусіць, але ня бойтесь перапытваць і цягнуць час. Памятайце пра свае права. Калі вы адчуваеце сябе зусім няёмка, паспрабуйце перанесьці допыт, спашліцесь на кепскае самаадчуванье. Папрасіцесь ў прыборальню.

**4. Падрыхтуйцесь да несправядлівых і неправавых дзеяньняў у адносінах да вас.** Супрацоўнікі «праваахоўных» органаў, у прынцыпе,

---

павінны выконваць нормы закону, але часам яны пра гэта забываюцца – няхай гэта ня будзе для вас нечаканасцю.

На лаянку, пагрозы не рэагуйце як на небясыпеку – звычайна гэта проста стыль працы і тактычныя крокі. Пакуль што катаваньні па палітычных матывах застаюцца ў нашых «праваахоўных» органаў выключэннем. Калі вам пагражжаюць альбо хамяць, трэба:

а) адзначыць, што съледчы парушае заканадаўства, і патрабаваць занесьці гэта ў пратакол (альбо адзначыць, што занесяще гэта ў пратакол уласнаручна), калі съледчы не супакоіцца – трэба адмовіцца адказваць на пытаньні;

б) зрабіць адзнаку ў пратаколе;

в) пасыля допыту падаць скаргу пракурору.

Пры спробах фізычнага ўзьдзеяньня (гэта рэдка здаряеца ў съледчага, у КДБ альбо ў пракуратуры, а вось у міліцыянтаў зьяўляеца вельмі пашыранай практикай) – трэба шумець, крычаць, інсцэнаваць сардэчны прыступ, патрабаваць пэўны від таблетак. Фізычнага супраціву аказваць ня варта. Адразу пасыля катаваньню трэба пісаць скаругу пракурору, найлепей з пазначэннем прозывічашу злачынцаў.

**5. Памятайце асноўныя прынцыпі праваасудзьдзя – прэзумпцыю невінаватасці.** У вас ёсьць права адмовіцца ад дачы съведчаньня ў супраць самога сябе, сваіх блізкіх, сваякоў і чальцоў сваёй сям'і (арт. 27 Канстытуцыі). Пры гэтым глумачыць, чаму вы лічыце гэткія съведчаньні скіраванымі супраць сябе, вы не абавязаныя. Лепей скарыстацца гэтым прынцыпам, чым хлусіць.

Трэба казаць як мага менш, лепей сказаць толькі частку праўды. Не кажыце таго, пра што вас не пытаюць. Адкрытыя і падрабязныя съведчаньні па палітычных справах даюць съледчым шмат інфармацыі, якая пасыля выкарыстоўваецца ў іншых справах альбо ў аператыўнай дзейнасці. Ня трэба съпяшацца, ня трэба канфліктуваць зь съледчым без патрэбы.

Памятайце: съледчы грае ролю, ён выкарыстоўвае разнастайныя псыхалагічныя прыёмы – яго гэтаму вучылі. Вы таксама можаце паспрабаваць сыграць ролю «прастака», «выпадковага дурня» альбо «зациятага барацьбіта» – але вас гэтому не вучылі і наўрад ці ў вас атрымаецца. Таму заставайтесь самі сабой і ня верце съледчаму.

Асобнае пытаньне – наколькі асвяляць у съведчаньнях дзейнасць вашай арганізацыі. Тут трэба кіравацца прынцыпам даваньня інфармацыі па-мінімуме. Калі арганізацыя зарэгістраваная («легальная»),

---

вам трэба казаць толькі пра легальную частку дзейнасці, якая зафіксаваная ў паперах, даступных для вывучэння дзяржаўным чыноўнікам. Калі арганізацыя незарэгістраваная – лепей за ўсё ўвогуле не прызначана яе існаваньня.

## Што рабіць, калі адбываецца вочная стаўка?

Вочная стаўка – фактычна адначасовы допыт двух чалавек. Звычайна адзін альбо абодва зь іх ужо далі съедчаныні. Магчыма, вас хочуць злавіць на супярэчнасцях альбо на хлусьні – будзьце псыхалягічна гатовыя да гэтага. Лепей на вочную стаўку ісьці з адвакатам.

На вочнай стаўцы можна:

а) пацьвярджаць тое, што кажа ваш візаві, – калі гэта вам і іншым на карысць;

б) адмаўляцца, калі адчуваецце небясьпеку, – ваш таварыш, магчыма, ужо «зламаны» альбо «раскалоўся»;

в) можна пацьвердзіць свае ранейшыя съедчаныні альбо «скарэктаваць» іх, калі вы адчуваецце, што гэта на вашую карысць. У апошнім выпадку ня трэба казаць: «Я тады хлусіў», – а трэба казаць: «Я тады недакладна сказаў», «Я тады забыўся», «Цяпер я прыгадаў...»

У любым выпадку, вочная стаўка – складаная псыхалягічня працэдура. Менавіта для таго, каб яна не ператваралася ў псыхалягічную драму, карысна, каб прысутнічаў адвакат і вяртаў яе ў прававое рэчышча.

## Што рабіць, калі патрабуюць дагляду аўтамабіля?

Варыянты дзеяньняў:

- Даць даглядзець аўтамабіль без аніякіх перашкодаў. Гэта самы кепскі варыант: нават калі вы ўпэўненыя, што вам нічога не пагражaes, міліцыянты могуць падкінуць у аўтамабіль наркотыкі альбо зброю. Таму лепей карыстацца іншым варыянтам.

- Патрабаваць складаныя пратаколу агляду з удзелам панятых. Вельмі часта людзі гэтага не патрабуюць, паколькі ня хочуць марнаваць час і ўпэўненыя ў сваёй невінаватасці, – гэта памылковая стратэгія. Крыміналны перасьлед палітычнага зыняволенага Міхаіла Марыніча распачаўся менавіта з дагляду аўтамабіля.

- Зачыніцца ў аўтамабілі і не падпрадкоўвацца. Гэта адкрытае не-падпрадкаванье міліцыянтам, і яно караецца ў адміністрацыйным парадку. Таму гэтую тактыку трэба выкарыстоўваць толькі тады, калі ў гэтым ёсьць відавочны сэнс – выйграць час для сыходу іншага чала-

---

века, у якога знаходзяцца патрэбныя дакумэнты, альбо патэлефана-ваць праз мабільны тэлефон і папярэдзіць калегаў пра напад. У любым выпадку гэта небясьпечны сродак непадпаратаваньня.

Таму найбольш мэтагоднай стратэгіяй зьяўляеца наступная:

Кажыце: «Згодны на правядзенне дагляду. У мяне няма пярэчань-няў, адразу ж адчыню аўтамабіль, як толькі вы распачняце афармле-не пратаколу дагляду ўва ўстаноўленым парадку».

Калі будуць настойваць на правядзенне дагляду без пратаколу – трэба адзначаць незаконнасць іх дзеяньняў. Калі і гэта не дапаможа, трэба запатрабаваць паказу службовых пасьведчаньняў, перапісаць зь іх прозвішчы і пасады міліцыянтаў – для далейшага абскарджаць. Калі і гэта не дапамагае – трэба адчыніць машыну, але потым ававязкова падаць скаргу на незаконныя дзеяньні супрацоўнікаў міліцыі, з пазначэннем дакладнага часу інцыдэнту, нумару машыны і прозвішчаў міліцыянтаў. Калі мы ня пішам скаргаў – яны, беспакара-ныя, становяцца нахабнымі. Фізычнага супраціву аказваць ня варта.

Важна таксама глядзець, хто патрабуе дагляду аўтамабіля. Гэта можуць быць дайшнікі, міліцыянты, кадэбэшнікі, съледчыя па нейкай кры-мінальнай справе, мытнікі падчас пераходу мяжы. Калі дагляду патра-буе нехта іншы – можна не падпараткоўвацца.

Дагляд аўтамабіля пры перасячэнні мяжы – асобная справа. Ён можа дайсьці нават да разъбірання аўтамабіля на запчасткі. Таму яшчэ раз адзначым, што праз мяжу па магчымасці трэба йсьці «чы-стым» – ня мець пры сабе каштоўных дакумэнтаў, важных носьбітаў інфармацый альбо буйных сумай грошай.

Часам міліцыянты робяць засады каля офисаў і патрабуюць дагляду аўтамабіля таго чалавека, які выйшаў з офису. У гэтым выпадку такса-ма варта патрабаваць складаньня пратаколу дагляду аўтамабіля нават тады, калі ў ім няма нічога. Такім чынам вашыя калегі ў office могуць пасыпець зьнішчыць дакумэнты альбо адкарэктаваць сваю дзея-насць.

## Правы і ававязкі падчас съледзтва

Трэба адрозніваць крымінальнае съледзтва ад адміністрацыйнага перасъледу. Дзейнасць ад імя незарэгістраваных арганізацыяў – адмі-ністраваніе правапарушэнне, якое ня можа быць прычынай такіх съледчых дзеяньняў, як вобшук, допыт і інш.

Съледчыя дзеяньні могуць мець месца толькі ў выпадку ўжо ўзбуджа-

---

най крымінальной справы. Аб'ём правоў і ававязкаў падчас съледзтва залежыць ад таго, у якім статусе знаходзіцца асоба: яна можа быць пацярпельм, съведкам, падазроным альбо авбінавачаным.

Падазроным зъяўляецца асоба, якая была затрыманая па падазрэнні ў зьдзяйсьненыні злачынства альбо ў адносінах да якой узбуджана крымінальная справа, ужытыя меры стрыманыя (напрыклад, падпіска пра нявыезд) ці вынесеная пастанова аб прыцягненіі да адказнасці ў якасці падазронага. Авбінавачаным зъяўляецца асоба, у дачыненіі да якой вынесеная пастанова аб прыцягненіі ў якасці авбінавачанага.

Галоўнае права авбінавачанага і падазронага падчас съледзтва – права на юрыдычную дапамогу для абароны. Згодна з артыкулам 62 Канстытуцыі, вы маеце права карыстацца ў любы момант дапамогай адвакатаў і іншых сваіх прадстаўнікоў у судзе, іншых дзяржаўных органах, органах мясцовага самакіравання, на прадпрыемствах, ува ўстановах, арганізацыях, грамадзкіх аўяднаннях і ў стасунках з службовымі асобамі і грамадзянамі. Аднак парадак прадстаўніцтва падчас крымінальнага съледзтва рэгулюеца крымінальна-працэсуальным кодэкsem, які абмяжоўвае кола прадстаўнікоў: «прадстаўнікі – блізкія сваякі, чальцы сям'і пацярпелага, грамадзянскага істца, грамадзянскага адказчыка, законныя прадстаўнікі; адвакаты, прадстаўнікі прафсаюзных і іншых грамадзкіх аўяднанняў, а таксама іншыя асобы, дапушчаныя да ўдзелу ў крымінальнай справе з дазволу органу, які вядзе крымінальны працэс». Законныя прадстаўнікі прызначаюцца не паўнагоддзю. Рэальна авбінавачаны альбо падазроны можа карыстацца юрыдычнай дапамогай і прадстаўніцтвам адваката альбо свайго блізкага сваяка. Памятайце, што заяўіць свайго блізкага сваяка ў якасці абаронцы вы можаце толькі да таго, як вы вырашылі карыстацца дапамогай адваката. Гэта значыць, што хадайніцтва пра дапушчэнне ў працэс блізкага сваяка трэба заявіць да прызначэння адваката. Прызначэнне ў якасці абаронцы блізкага сваяка ў далейшым не перашкаджае прызначэнню аднаго альбо некалькіх адвакатаў.

На ўсе съледчыя дзеянні трэба зъяўляцца з сваім адвакатам альбо прадстаўніком зь ліку блізкіх сваякоў. Калі съледчы альбо пракурор адмаўляеца дапусціць прадстаўніка да ўдзелу ў съледчым дзеянні, трэба адмаўляцца ад будзь-якога супрацоўніцтва з спасылкай на парушэнне вашага канстытуцыйнага права (у тым ліку можна адмовіцца

---

ад дачы паказаньняў у якасці съведкі). Гэткія дзеяньні трэба абскарджаць начальніку, прокурору, вышэйшай чаму прокурору альбо ў суд.

Асноўныя права абвінавачанага і/альбо падазронага падчас съледзтва:

- Ня съведчыць супраць самога сябе, чальцоў сваёй сям'і і блізкіх сваякоў (гэта датычыцца ўсіх удзельнікаў працэсу, а падазроны і абвінавачаны могуць увогуле адмовіцца ад дачы съведчаньняў) альбо даваць съведчаньні і тлумачэнні.

- Ведаць, у чым палягае сутнасць абвінавачаньня (падазрэння), і атрымаць копію пастановы аб узбуджэнні крымінальнай справы.

- Ведаць аб'ём сваіх правоў, у тым ліку – атрымаць пісьмовую інформацыю пра свае права.

- Паведаміць чальцам сям'і і блізкім сваякам пра месца свайго знаходжаньня (празь съледчага).

- Уласнаручна запісваць свае съведчаньні ў пратаколах.

- Заяўляць хадайніцтвы і адводы, прыводіць доказы.

- Абскарджаць дзеяньні службовай асобы, што вядзе крымінальны працэс, у тым ліку ў судовым парадку.

- Карыстацца юрыдычнай дапамогай абаронцы (адваката, а ў выпадку непаўнолетніх – законнага прадстаўніка), у тым ліку атрымаць першую бясплатную кансультацию адваката да першага допыту.

Падпарадкуючацца законным распараджэнням съледчага альбо прокурора – ваш абавязак. Вось тут і патрэбная юрыдычная дапамога адваката альбо прадстаўніка – вызначыць, ці былі распараджэнні законнымі.

Зайважым, што вельмі часта съледчыя прыцягваюць людзей спачатку ў якасці съведкаў, а пазней робяць іх абвінавачанымі. Тому съведку важна памятаць пра права ня съведчыць супраць сябе.

Съведка абавязана зьяўляцца па выкліках органу, які вядзе крымінальны працэс, праўдзіва адказваць на пытанні съледзтва, не выдаваць матэрыялаў съледзтва (калі ён пра гэта быў папярэджаны съледчым). Съведка мае права адмовіцца ад дачы съведчаньняў супраць сябе, чальцоў сваёй сям'і і блізкіх сваякоў; запісваць свае съведчаньні ўласнаручна; атрымліваць кампэнсацыю выдаткаў, панесеных у выніку ўдзелу ў крымінальнай справе; заяўляць адвод перакладчыку; заяўляць хадайніцтвы і падаваць скаргі на дзеяньні органу, які вядзе крымінальны працэс. Съведка ня можа быць прымусова падвергнуты экспертызу.

---

## Як карыстацца правам на абарону?

Зъвярнуцца па парады і тлумачэніні да знаёмага юристу, да адваката, у праваабарончую арганізацыю.

Імкнуща не размаўляць зь съледчым і ня ўдзельнічаць у съледчых дзеяньнях без адваката альбо прадстаўніка.

Калі вам аб'яўлена аб прыцягненны ў якасці падазронага альбо вас затрымалі ці ўзялі пад варту – у першую чаргу (да першага допыту!) трэба патрабаваць адваката (няхай сабе і бясплатнага) для першай юрыдычнай кансультацыі. У гэты момант вы маеце права патрабаваць (і вам абавязаныя даць) пісьмовы пералік вашых правоў. Трэба ўважліва вывучыць гэту паперу, і калі нешта незразумела – патрабуйце тлумачэннія.

Патрабуйце занясеньня ў пратаколы кожнага з вашых пярэчаньняў адносна незаконных, на ваш погляд, дзеяньняў съледчага. Нават калі вы ня ўпэўненыя, што дзеяньні съледчага незаконныя, – пярэчце! Перад падпісаньнем пратаколаў пішыце ў іх свае заўвагі і заявы наконт правільнасці і паўнаты запісаў у пратаколе, наконт абставінаў, якія, на ваш погляд, павінны быць адлюстраваныя ў пратаколе.

Абскарджвайце пракурору і ў суд дзеяньні і рашэнні органу, які вядзе крымінальны працэс.

У вас ёсьць права мець аднаго альбо некалькіх адвакатаў (былі б грошы), карыстацца паслугамі бясплатнага адваката, аднак раім напачатку, не адмаўляючыся ад адваката, дамагчыся допуску ў працэс у якасці абаронцы бліzkага сваяка.

Ад паслугай адваката, калі вас не задавольвае якасць ягонай працы, можна адмовіцца, замяніць гэтага адваката на іншага.

### 3. БЯСЬПЕКА ПАМЯШКАНЬНЯ

#### Як карыстацца памяшканьнем

Дзейнасць арганізацыі вымагае наяўнасці сталага памяшканьня – офісу, штаб-кватэры, сядзібы. Натуральная, калі арганізацыя зьяўляецца зарэгістраванай і легальна працуе па месцы знаходжаньня юрыдычнага адресу – яе дзейнасць заўжды можа быць правераная разнастайнымі службамі кантролю – міліцыяй, падатковай інспэктцыяй, прокуратурой, органамі юстыцыі. Аднак пераважная большасць беларускіх няўрадавых арганізацыяў месціцца нелегальна на падпольных кватэрах.

Зручным зъяўлецца варыянт, калі арганізацыя месціцца ў кватэры альбо доме, які належыць аднаму з актывісташ. У гэтым выпадку на гэтае памяшканьне пашыраюцца ўсе правілы недатыкальнасці прыватных уладаньняў. У гэтае памяшканьне бяз згоды ўласніка можна ўвайсці толькі з пастановай съледчага аб правядзенны вобшуку з санкцыяй прокурора. Рэальна такі дакумент амаль заўжды адсутнічае ў нязваных гасцей, таму іх можна не дапускаць на штаб-кватэрну на законных падставах.

Часам дзейнасць арганізацыі вымагае зьняцця спэцыяльнай кватэры альбо дому. У гэтым выпадку можна заключыць даговор аренды альбо даговор бязвыплатнага карыстаньня памяшканьнем, даговор бязвыплатнага пражываньня на адну з асобаў, што звязаны з арганізацыяй. Гэта дазваляе легальна карыстацца дадзеным памяшканьнем, аднак адначасова пазбаўляе магчымасці адмовіцца ад сваёй датычнасці да гэтага памяшканьня. Таму калі вы здымаете кватэрну для захоўваньня вялікай партыі падпольнай літаратуры альбо іншых небясьпечных рэчаў, то дамаўляцца пра аренду памяшканьня лепей за ўсё нефармальна (гэта значыць без заключэння пісьмовага дагавору і без яго реєстрацыі).

Важна, каб памяшканьне было **надзеіна абароненае ад рабаўнікоў**. У Беларусі напады зладзеяў на офісы нелегальных арганізацыяў зъяўляюцца вельмі пашыранай практикай. Рабаўнікі ведаюць, што гаспадары гэтих кватэраў абмежаваны ў магчымасці звязанія па дапамогу ў міліцыю, і карыстаюцца гэтым. Да таго ж, па некаторых прыкметах, часам наводку рабаўнікам на гэтыя кватэры робяць самі «праваахоўнікі», дасягаючы гэткім чынам сваіх мэтаў (паралізаваць

---

дзейнасць арганізацыі, даведацца каштоўную інфармацыю, пасставіць апаратуру для праслушоўвання). Таму трэба выкарыстоўваць наступныя сродкі бяспекі:

- **Надзейна абаронены ўваход:** двайныя дзвіверы з добрымі замкамі, систэма відэаназірання за ўваходам, дамафон.

- **Прадуманая дзвіярная палітыка.** Ня варта адчыняць дзвіверы, не даведаўшыся, хто за імі стаіць. Інструкцыя па працы на ofісе павінна вызначаць, каго і якім чынам можна дапускаць у памяшканье. Калі ў ofісе заўжды заходзяць незнаёмыя людзі – вы, безумоўна, рыхыкуце. Лепей за ўсё папярэдне дамаўляцца пра сустрэчы ды інфармаваць пра іх сяброў арганізацыі. Трэба выкарыстоўваць магчымасці дамафона.

- Калі кватэра месцыцца на першым альбо другім паверсе – паставіць **краты** на вокнах.

- Пажадана, каб унаучы на кватэры заставаўся **вартайник** альбо нехта з сяброў арганізацыі. Гэта прэвэнтыўны сродак абароны – ведаючы, што ў ofісе заўжды нехта ёсьць, зламысынікі адмовяцца ад таемнага пранікнення ў кватэру. Вартайнік мусіць быць надзейным чалавекам і павінен ведаць, што рабіць у надзвычайных сітуацыях. Для яго варта распрацаваць службовую інструкцыю.

- Калі няма магчымасці пакідаць вартайніка, можна прадумашы систэму **сыгналізацыі**. З натуральных прычынаў, карыстацца звычайнай сыгналізацыяй міліцэйскага ўзору не выпадае. Аднак можна зрабіць сыгналізацыю праз мабільны тэлефон. Ён падае SMS на вызначаны нумар, калі нехта ўваходзіць у кватэру.

- Мець дазволеныя законам **сродкі самаабароны**. Найлепшым з варыянтаў зьяўляецца электрапшокер. Права абараняць сябе, сваю маёмысць, свае права, маёмысць іншых грамадзянаў – натуральнае і гарантаванае Канстытуцыйя правы.

- Мець добрыя, **сяброўскія стасункі з суседзямі**. Вашыя суседзі могуць паведаміць вам, што каля вашага ofісу пачынаецца нейкая падазроная валтузьня. Да вашых суседзяў могуць звязнуцца «правахоўнікі», калі будуць зьбіраць інфармацыю пра вашую арганізацыю. Зрэшты, суседзі могуць у пэўным выпадку зрабіцца панятymі.

Добрым сродкам абароны ад непрыемнасцяў можа быць ofісны мабільны тэлефон. У выпадку міліцэйскага нападу ён дазваляе ня толькі звязацца з айчыннымі і замежнымі журналістамі (эфектным будзе прамы эфір на радыё), але і выклікаць кіраўніцтва арганізацыі, адвакатаў і праваабаронцаў. Вядома, можна скарыстацца і стацыянар-

---

ным тэлефонам, але часта пры міліцэйскіх нападах стацыянарны тэлефон адключаюць. Падчас вобшуку съледчы мае права забараніць прысутным пакідаць памяшканье і рабіць тэлефанаваньні.

Таксама, калі дазваліяць магчымасыць, варта рэгулярна правяраць памяшканье на наяўнасць «жучкоў» – прыладаў для праслушоўвання (гл. разьдзел пра бясьпеку камунікацыяў).

Калі ёсьць магчымасыць, варта мець на кватэры невялічкі тайнік, альбо дамоўлене месца захоўвання. Гэта не дапаможа пры вобшуку, аднак дазволіць хаваць рэчы ад непажаданых вачэй. Прынцып – лепей схаваць кепска, чым увогуле не хаваць.

У любым выпадку, наколькі надзеяна ні была б у вас адладжаная систэма офіснай бясьпекі, ня варта захоўваць у афісе сур'ёзныя і сакрэтныя дакумэнты ў раздрукаваным альбо незашыфраваным выглядзе. Лепей хаваць палеры ў розных месцах у надзеіных асобаў (але ня ў лідэраў і вядомых актыўістаў супраціву). Дакумэнты, якія больш непатрэбныя, трэба неадкладна зьнішчаць. Не забывайтесь таксама зьнішчаць і чарнавікі дакумэнтаў. Ня варта захоўваць у штаб-кватэры вялікія наклады друкаваных матэрыялаў.

## Як аформіць аргтэхніку

На ўсю аргтэхніку, што знаходзіцца ў афісе арганізацыі (кампьютары, капіявальныя прыстасаваньні, сканеры і інш.), павінны быць складзеныя **дагаворы бязвыплатнага карыстання** альбо дагаворы захоўвання. Такім чынам пачвярджаецца легальнасць паходжання гэтай тэхнікі, выключаючы магчымасыць абвінавачанья вас у тым, што вы скралі гэтую аргтэхніку.

Дагавор заключаецца паміж супрацоўнікам арганізацыі альбо ўладаром памяшканья, дзе працуе арганізацыя, – з аднаго боку – і асобай, якая набыла гэту тэхніку, – з другога боку. Гэты другі бок павінен быць грамадзянінам Беларусі, каб пазъбегнуць абвінавачання ў парушэнні парадку выкарыстання замежнай бязвыплатнай дапамогі. Пажадана, каб гэтая другая асоба мела легальныя крыніцы існавання (паходжанне грошай, за якія была набытая аргтэхніка) і не была вельмі шчыльна звязаная з штодзённай дзейнасцю арганізацыі.

Дагаворы павінны быць заключаны ў некалькіх асобніках:

- першы знаходзіцца дома ў асобы, што набывала тэхніку;
- другі і трэці знаходзяцца дома ў дваіх супрацоўнікаў арганізацыі;

---

- чацьверты захоўваецца побач з тым прадметам, які перадаеца ў бязвыплатнае карыстаньне.

У выпадку канфіскацыі альбо адбраныня вашай аргтэхнікі гэтая дакумэнты могуць дапамагчы вярнуць тэхніку альбо даказаць, што вы яе ня скралі. Пра паходжанье адбранай аргтэхнікі варта зрабіць заувагу ў пратаколе вобшуку альбо адбраныня.

## Што рабіць, калі да вас хочуць зайсьці міліцыянты?

Ніхто ня мае права без **законнай падставы** ўвайсыці ў жыльё альбо ў іншае законнае ўладаныне грамадзяніна супраць ягоныя волі. Недатыкальнасць жыльля і іншых законных уладаньняў гарантуюцца артыкулам 29 Канстытуцыі Беларусі. Пад іншымі законнымі ўладаньнямі трэба разумець нежылыя памяшканыні (лецішча, гараж, сарай) і месцы, дзе чалавек стала альбо часова знаходзіцца (нумар у гатэлі, купэ ў цягніку).

Такім чынам, прыйшлі, пазванілі альбо пагрукалі ў дзъверы, – вы адчынілі. Пытаюцца: «Ці можна зайсьці?» – «Заходзьце» («Так», «Калі ласка» і г. д.). Усё – вашая воля выяўленая недвухсэнсоўна – вы **даз-волілі**. Пасыля гэтага аспрэчышь «незаконнасць» іх дзеяньняў ніколі не атрымаеца. Адсюль формула: дзъверы адразу не адчыняй, госьці спытаюць: «Ці можна зайсьці?» – «Не». І на гэтым пажадана паставіць кропку. Калі пачнёце высьвятляць: «А для чаго», «А навошта?» – забалбочуць і прарвуцца ў памяшканыне. І не спасылайцесь пасыля, што ўвайшлі супраць вашай волі – бо ж вы ня выказалі яе абсалютна вызнанчана: «Не, нельга», «Не дазваляю». Таму ня варта адчыняй дзъверы міліцыянтам, калі вы ўсё роўна ня хочаце пускаць іх у памяшканыне.

Што ж рабіць?

Не дазваляючы няпрошаным гасьцям пераступіць ганак (а лепей – не адчыняючы дзъвярэй), патрабаваць растлумачыць падставы – што ім ад вас трэба і якія ў іх ёсьць дакумэнты. Не адчыняй дзъверы кватэры прадстаўнікам «праваахоўных» органаў, не пераканаўшыся, што тыя маюць на руках **пастанову** аб правядзеніі вобшуку (дагляду, адбраныня) у дадзеным памяшканыні. Гэткая пастанова абавязкова павінна мець **санкцыю пракурора** – подпіс пракурора ў верхнім куце пастановы з круглай гербавай пячаткай пракуратуры. Усе іншыя падставы зьяўляюцца незаконнымі, ім можна не падпарадкоўвацца. Таму ня варта весьціся на словаў-пасткі «Адкройце дзъверы...»

– ...гэта праверка пашпартнага рэжыму, шукаем нелегалаў»;

- 
- ...гэта крымінальная міліцыя, у вас у пад'езьдзе забілі чалавека, мы абшукваем усе кватэры ў пад'езьдзе»;
  - ...да вас забег рабаўнік»;
  - ...для правядзення дагляду памяшканья»;
  - ...вы тут не прапісаныя»;
  - ...гэта КДБ!»;
  - ...я ваш новы ўчастковы, хачу з вамі пазнаёміцца».

На самай справе, паводле заканадаўства, міліцыя мае права пранікаць у памяшканье і без санкцыі пракурора для прадухілення злачынства, якое ў гэтым памяшканьні адбываецца. Паводле заканадаўства пра КДБ, кадэбэшнікі таксама маюць права пранікаць у памяшканье, нават з пашкоджаньнем запорных прыстасаваньняў, у адсутнасць гаспадара альбо бяз згоды гаспадара. Але гэтыя нормы не абавязваюць вас самім адчыняць дзвіверы. Практыка паказвае, што у 90% выпадкаў міліцыянты ня будуть ламаць дзвіверы.

Калі вы здымаете кватэру і ёсьць відавочная небяспека вобшуку, трэба абавязкова ўлічваць яшчэ і туго акалічнасць, што міліцыянты могуць выкарыстаць дапамогу гаспадара для пранікнення ў кватэру. Лепей за ўсё гэта загадзя абгаварыць з гаспадаром – вядома, ён можа спужацца вашых перасыцярогаў, аднак у далейшым гэта можа вам дапамагчы. Зь іншага боку, закон прадугледжвае, што пры вобшуку павінен прысутнічаць гаспадар памяшканья, – вы можаце патрабаваць неадкладна выклікаць яго і тым самым можаце пацягнуць час.

Калі ёсьць санкцыя пракурора на правядзенне вобшуку, а ў вас у кватэры знаходзяцца дакумэнты, якім ня варта патрапляць у спэцслужбы, вы павінны зынішчыць гэтыя дакумэнты перад уваходам міліцыянтаў. Практыка паказвае, што пры правядзеніі вобшуку па палітычных матывах міліцыянты не чакаюць супраціву альбо непадпрадкаваньня – гэта значыць, што, пакуль яны прымуць рашэнне пра пранікненне ў памяшканье гвалтам, пакуль будуть раіцца з начальствам, пакуль будуюць узламываць дзвіверы, вы можаце пасыпець зынішчыць дакумэнты, а магчыма, і запрасіць праз тэлефон журналістай. Увогуле, пакуль у Беларусі выпадкі гвалтоўнага пранікнення з выломліваньнем дзвіярэй зъяўляюцца выключчыннем. У выпадку нападу не выкідайце непажаданыя рэчы ці дакумэнты праз вокны, бо за імі, хутчэй за ўсё, сочачы.

Калі вы не дапускаеце міліцыянтаў у сваю штаб-кватэру, **спасылайтесь на артыкул 29 Канстытуцыі Беларусі**.

---

Што рабіць, калі ў вас адбываецца вобшук, дагляд альбо адбраньне?

Пры правядзеніі вобшуку трэба ўважліва азнаёміцца з тэкстам пастановы. Памятайце, што перад пачаткам працэдуры вобшуку ці адбраньня ўсім удзельнікам съледчага дзеяньня павінны зачытаць іх права. Адбраньне адрозыніваецца ад вобшуку tym, што міліцыянтам вядома, што яны шукаюць (адбіраюцца нейкія вызначаныя рэчы альбо дакумэнты).

Пры даглядзе трэба высьветліць, зь якой мэтай ажыцьцяўляеца дагляд, у межах якой крымінальной справы і чаго хочуць знайсьці. Калі шукаюць чалавека – трэба забараніць, напрыклад, рыцца ў паперах альбо заглядаць у скрыні пісъмовага стала.

Калі вобшук пачаўся нечакана – можна паспрабаваць схаваць што-небудзь пры сабе. Асабісты дагляд пры вобшуку, а tym больш пры даглядзе памяшканья па палітычных справах робяць не заўжды, хоць інструкцыі раяць гэтым пачынаць і гэтым сканчаць дадзеное съледчае дзеяньне.

Пры вобшуку:

1. Варта зрабіць для занясеньня ў пратакол заяву пра тое, што вы готовыя добраахвотна выдаць тое, што разылічваюць знайсьці.

2. Калі гэтага ў вас няма – таксама трэба зрабіць адпаведную заяву для занясеньня ў пратакол.

3. Калі ў вас гэтая рэч ёсьць – трэба вырашыць, ці готовыя вы аддаць запатрабаванае добраахвотна (усё роўна знойдуць, а вам ад гэтага толькі горш). Адзначым, што калі мянуты хочуць вам падкінуць, напрыклад, наркотыкі альбо зброю – яны ніколі не папярэдзяць вас пра добраахвотную здачу, хоць гэткі радок і запісваеца ў выніковы пратакол.

4. Заявіць і патрабаваць занясеньня ў пратакол патрабаваньня аб правядзеніі вобшуку не адначасова ўва ўсіх пакоях кватэры, а пасьлядоўна, каб вымаглі рэальна прысутнічаць пры ўсіх дзеяньнях. Калі ў кватэру ўварвалася двашцаць чалавек, ня варта чакаць, што гэткае хадайніцтва будзе задаволенае, аднак яго адлюстрвааньне ў пратаколе можа дапамагчы ў выпадку ілжывых абвінавачаньняў. Прынамсі, трэба актыўна патрабаваць, каб панятыя знаходзіліся ў кожным з пакояў, дзе адбываецца вобшук (колькасць панятых павінна адпавядаць колькасці пакояў).

---

5. Трэба пастаянна знаходзіцца ў тым памяшканыні, дзе адбываецца вобшук, трэба пільна сачыць за тымі, хто праводзіць яго.

6. Калі вы не знаёмыя з панятымі і не давяраеце ім (часта панятымі запрашаюцца запалоханыя студэнты, міліцыянты і падобныя асобы, якія часам нават дапамагаюць у зьдзяйсьненых падлогу падчас съедчых дзеяньняў), трэба заявіць з занясеньнем у пратакол хадайніцтва аб запрашэнні ў якасці панятых ваших суседзяў.

7. Трэба патрабаваць занясеньня ў пратакол вобшуку індывідуальных прыкметаў (нумары, колер, ступень зносу, адмысловыя прыкметы) кожнай рэчы, што адбіраецца, каб іх пасыля не маглі падмяніць. Таксама варта пазначаць прыкладную цану рэчаў.

8. Трэба вельмі пільна прачытаць пратакол вобшуку, выкрасыліць усе пустыя радкі (каб у выніку туды не былі ўпісаныя нейкія іншыя рэчы). Заносьце ўсе свае заўвагі ў пратакол (а ія ў копію пратаколу, што застаецца ў вас!). Раім не адмаўляцца ад падпісанья пратаколу, нават калі вы лічыце, што вобшук быў цалкам незаконным. Пратакол і без вашага подпісу ёсё роўна застаецца сапраўдным, а потым «праваахоўнікі» будуць лёгка ўносіць у яго праўкі. Лепей падпішице кожную старонку пратаколу з сваімі заўвагамі.

9. Атрымаць копію пратаколу вобшуку, а калі адбывалася адабраньне – то і асобную копію пратаколу адабраньня.

10. Зьевяруцца па дапамогу да знаёмага юриста альбо ў праваабарончую арганізацыю.

#### **Начныя вобшукі (у пэрыяд з 22-00 да 6-00 ) забароненыя.**

Пры правядзеніі вобшуку па палітычных справах трэба быць гатовым да таго, што **знайдуць тое, чаго вы самі ня клалі:** наркотыкі, зброю, грошы, фальшывыя грошы (могуць падкінуць загадзя альбо нават падчас вобшуку). Механізм рэагаваньня і прэвэнтыўнай абароны ад гэткіх правакацыяў і ілжывых абвінавачаньняў з боку міліцыі адлюстрраваны ў гэтым дапаможніку.

Таксама памятайце, што «праваахоўнікі» вельмі любяць паўторныя вобшукі – праз месяц альбо праз тыдзень зайсыці туды, дзе яны ўжо правялі вобшук. Таксама выкарыстоўваецца «куставы» мэтад (адначасовыя вобшукі ўофісах партнэрскіх арганізацыяў альбо ў розных штаб-кватэрах адной арганізацыі) і «ланцуговы» мэтад (напады і вобшукі ў партнэрскіх офісах адзін за адным).

Паводле нашага заканадаўства, прокуратура можа санкцыянуваць

---

вобшук у любым памяшканыні (па справе аб крадзяжы лядоўні ў Рэчыцы фармальна можна правесці вобшук на прыватным лецішчы кіраўніка менскай палітычнай партыі). Таму найлепей заўжды быць гатовым да вобшуку (не трymаць непатрэбных папераў, не захоўваць каштоўную інфармацыю на паперы, карыстацца сродкамі шыфраваньня).

Калі да вас пачалі хадзіць міліцыянты без законных падставаў для вобшуку – гэткія візыты могуць быць карысным папераджальным сыгналам: варта рыхтавацца да паўнавартаснага вобшуку.

## 4. АБМЕЖАВАНЬНЕ ВОЛІ І ЗАТРЫМАНЬНЕ

### Адміністрацыяне і крымінальнае затрыманьне

Адміністрацыяне затрыманьне належыць адрозніваць ад затрыманьня крымінальнага – больш жорсткага віду прававога ўзыдзеяньня. Парадак затрыманьня вызначаецца тым, у чым падазраеца чалавек: у зьдзяйсьненыні адміністрацыяного правапарушэння ці ў зьдзяйсьненыні злачынства. У залежнасці ад гэтага адрозніваецца тэрмін, сутнасць і працэсуальны парадак затрыманьня, а таксама аб'ём працэсуальных правоў затрыманага. Калі вашае затрыманьне звязанае з крымінальной справай – не давайце паказаньняў і тлумачэнняў, адмаўляйцеся ад допыту і з моманту затрыманьня патрабуйце даць вам адваката.

Таксама трэба адрозніваць паняцьці адміністрацыйнага і крымінальнага арышту. Адміністрацыйны арышт – від адміністрацыйнага спагнаньня за зьдзяйсьненыне адміністрацыйнага правапарушэння. Ён можа цягнуцца да 15 но查ў і прызначаецца судзьдзей у адміністрацыйным працэсе. Крымінальны арышт накладаецца судзьдзей за зьдзяйсьненыне злачынства і можа цягнуцца да 6 месяцаў.

### Крымінальнае затрыманьне – што трэба ведаць

*Хто можа быць затрыманы? Артыкул 107 Крымінальна-працэсualnага кодэкса гаворыць: «Задержание состоит в фактическом задержании лица, доставлении его в орган уголовного преследования и в кратковременном содержании под стражей в местах и условиях, определенных законом. Задержание может быть применено только:*

- к лицу, подозреваемому в совершении преступления, за которое может быть назначено наказание в виде лишения свободы, направления в дисциплинарную воинскую часть или ареста;*
- к обвиняемому для предъявления обвинения либо в случае нарушения условий примененной к нему меры пресечения;*
- к осужденному, в отношении которого имеется представление уполномоченного на то органа об отмене приговора, определения, постановления суда об условном неприменении наказания, отсрочки исполнения наказания или условно-досрочном освобождении от отбывания наказания».*

Гэта азначае, што затрымліваць можна толькі тых людзей, адносна

---

якіх існуе аргументавана меркаваньне, што яны ўчынілі злачынства.

Артыкул 108 КПК гаворыць: «Лицо, подозреваемое в совершении преступления, может быть задержано действующим в пределах своей компетенции органом уголовного преследования при наличии любого из следующих оснований: 1) если лицо застигнуто при совершении предусмотренного уголовным законом общественно опасного деяния или непосредственно после его совершения; 2) если очевидцы происшествия, в том числе и лицо, пострадавшее от преступления, прямо укажут на данное лицо как на совершившее предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние или захватят его в порядке, предусмотренном статьей 109 настоящего Кодекса; 3) если на этом лице, при нем, на его одежде или других используемых им вещах, в его жилище, иных используемых им помещениях, на рабочем месте или транспортном средстве обнаружены явные следы, указывающие на его причастность к совершению предусмотренного уголовным законом общественно опасного деяния; 4) если имеются другие достаточные основания подозревать в совершении преступления лицо при условии, что оно пыталось скрыться с места преступления или от органа уголовного преследования, или не имеет постоянного места жительства, или проживает в другой местности, или не установлено его личность». Ніякія іншыя абставіны, акрамя пералічаных у артыкуле 108, ня могуць служыць падставай для затрыманьня.

Але гэта толькі тэорыя. Сучасная практыка паказвае, што съледчыя органы занадта часта разумеюць зъмест гэтага артыкулу ў выгадным для сябе съвяtle. У выніку кожны грамадзянін краіны можа ў любы момант быць затрыманы на 72 гадзіны без указання прычыны. Вядома, што той, хто пасядзіць пад арыштам, становіцца больш падатлівым і яго лягчэй будзе зламіць. Арыштаванаму супрацоўнікі службы бяспекі даюць зразумець, што ён знаходзіцца за крок ад месца пазбаўлення волі на больш працяглы тэрмін і што ад яго пазыцыі залежыць, ці атрымае ён санкцыю праکуратуры. Як правіла, кожнае праяўленне нашай слабасці, нашай падатлівасці сустракаецца з рэакцыяй съледчых. Калі пачнём гаварыць, можам быць вызваленыя з-пад арышту раней за сканчэнне 72 гадзін. Пытаньне пра вызваленьне можа вырашаць съледчы, які карыстаецца тым, што ўсё знаходзіцца ў яго руках. Аднак гэта цягненца толькі троє сутак.

Згодна з заканадаўствам, затрыманаму павінны быць растлумачаныя прычыны затрыманьня. Часам у якасці прычыны называюць

---

зънешніе падабенства зь небясьпечным злачынцам, часам – «мне загадана» (звычайны міліцыянэр у мундзіры), часам – «ня будзь такім цікаўным, а то дам па мордзе» і г. д. Пасыль выхаду патрэбна як мага хутчай напісаць скаргу ў пракуратуру, якая, як на большасць нашых лістоў, нічога не адкажа альбо адкажа, што «выкладзеныя вамі факты не знайшлі свайго пацвярджэння». Але важна, каб застаўся сълед неправавых дзеянняў.

У адпаведнасці з артыкулам 110 КПК, тэрмінова пасыль дастаўкі затрыманага ў орган крыміналнага перасылду службовай асобай, якая зъдзейсніла фактычнае затрыманье, складаецца пратакол, у якім пазначаюцца падставы, месца і час фактычнага затрыманья (з указаньнем гадзін і хвілін), вынікі асабістага вобшуку, а таксама час складання пратаколу. Пратакол аб'яўляецца затрыманому, пры гэтым тлумачаецца яго праўы. Орган дазнанья, съледчы, пракурор на працягу 3 гадзін з моманту дастаўкі затрыманага ў орган крыміналнага перасылду прымаюць рашэнне аб затрыманыні (аб утрыманыні пад вартай або аб вызваленіні). Рашэнне афармляецца пастановою і аб'яўляецца затрыманому. Пра затрыманье орган дазнанья ці съледчы абавязаны пісьмова паведаміць пракурору на працягу 24 гадзін з моманту вынісання пастановы аб затрыманыні.

Аб затрыманыні асобы і яе месцазнаходжанья орган, які ажыцьцяўлі затрыманье, абавязаны цігам 12 гадзін з моманту фактычнага затрыманья папярэдзіць каго-небудзь з паўналетніх чальцу яго сям'і ці сваякоў або даць магчымасць паведаміць самому затрыманому. Пра затрыманье грамадзяніна замежнай дзяржавы орган, які зъдзейсніў затрыманье, абавязаны паведаміць у МЗС для паведамлення амбасадзе ці консульству гэтай дзяржавы.

Органам, які прыняў рашэнне аб вызваленіні затрыманага, выдаецца даведка, у якой указываецца, кім ён быў затрыманы, падставы, месца і час затрыманья; матывы і час вызваленія. Вызваленая асона можа быць ізноў затрыманай па тым самым падазрэніні.

**Тэрміны затрыманья.** У адпаведнасці з артыкулам 108 КПК, калі асона затрыманая па падазрэніні ўва ўчыненіні злачынства, пытаньне пра ўзбуджэнне крыміналнай справы павінна быць вырашанае за 12 гадзін з моманту фізычнага затрыманья. У выпадку адмовы ад узбуджэння крыміналнай справы ці адсутнасці рашэння аб узбуджэніні крыміналнай справы, затрыманы павінен быць вызвалены.

---

Калі крымінальная справа ўзбуджана ў пазначаны тэрмін, то затрыманьне па падазрэнныі ўва ўчыненъні злачынства ня можа цягнуцца звыш за 72 гадзіны з моманту фактычнага затрыманьня (уключаючы тэрмін у 12 гадзін на ўзбуджэнне крымінальнай справы), пасъля якіх затрыманы павінен быць вызвалены з-пад варты або адносна яго павінна ўжывацца мера стрыманьня.

*Некаторыя правы падазронага пры затрыманьні* (арт. 41 КПК):

- неадкладна пасъля затрыманьня атрымаць ад органу крымінальнага перасъледу пісьмовае паведамлен্�не пра яго правы;
- неадкладна атрымаць ад органу крымінальнага перасъледу копію пастановы ці пратаколу аб затрыманьні;
- мець абаронцу ці некалькі абаронцаў з моманту прад'яўленъня пастановы ці пратаколу аб затрыманьні;
- да пачатку першага допыту ў якасці падазронага атрымаць бясплатную юрыдычную кансультацию адваката ў прысутнасці асобы, якая праводзіць папярэднюю рассыльданьне. Такім чынам, з моманту затрыманьня грамадзянін мае права адмовіцца даваць любыя паказаньні да забесьпячэнъня яму магчымасці сустрэцца з адвакатам. Калі ў затрыманага ёсьць канкрэтны знаёмы адвакат, якому ён давярае, затрыманы павінен указаць дадзеныя пра гэтага адваката і дабівацца менавіта гэтага адваката.

*Абскарджаньне незаконнага затрыманьня.* У адпаведнасці з артыкулам 143 КПК, скарга на затрыманьне падаецца ў орган, які вядзе крымінальны працэс. Гэты орган абвязаны на працягу 24 гадзін з моманту атрыманьня скаргі накіраваць яе ў суд. Судовая праверка за коннасці затрыманьня праводзіцца судзьдзей у тэрмін не больш за 24 гадзіны з часу паступленъня скаргі.

Такім чынам, падсумаваўшы выкладзеная, можна зрабіць некаторыя **падставовыя рэкамэндацыі** асобе, якая апынулася ў становішчы затрыманага і была дастаўленая ў міліцэйскі пастарунак:

1. Выберыце себе пазыцыю па справе і да складнае прытрымліваўцеся. Вызначацеся, што вы прызнаяце і што адмаўляеце. Вызначацеся, ці будзеце вы даваць будзь-якія съведчаньні да кансультациі адваката.
2. У любым выпадку папрасіце міліцыянтаў, якія вас затрымалі, адрэкамэндавацца, назваць свае прозвішчы і пасады. Папрасіце пісьмовыя прылады і запішыце атрыманыя звесткі.

---

3. Неадкладна ўдакладніце ваш статус (адміністрацыйна затрыманы альбо крымінальна затрыманы, съведка, пацярпелы, падазроны, абвінавачаны) і падставы, на якіх вас затрымалі. Папрасіце паказаць вам тэкст адпаведнага артыкулу. Патрабуйце, каб пратакол затрымання быў складзены як мага раней. Калі пытанье высьвятленыя вашага статусу зацігваеца – адмаўляйцеся ад будзь-якога супрацоўніцтва зь міліцыянтамі.

4. Патрабуйце, каб вас азнаёмілі з вашымі правамі ў пісьмовай форме. Калі нешта з вашых правоў вам не зразумела, патрабуйце дадатковых тлумачэнняў. Калі вам «забыліся» назваць права не даваць съведчаньняў супраць сябе альбо права мець абаронцу – гэта вельмі кепская прыкмета. У гэтым выпадку тым больш варта ўстрывамацца ад дачы съведчаньняў і патрабаваць кансультатацыі адваката.

5. Уважліва азнаёміцца з тэкстам пратаколу, у прыватнасці, уважліва паглядзіце на падставы затрымання (звычайна на тыповым блянку падкрэсліваеца нейкая падставка). Пераканайцесь, што ў пратаколе пастаўлены час фактычнага затрымання, а ня толькі час складання пратаколу. Усе свае заўгарі запісвайце ў пратакол. Калі вы ўжо напісалі нейкія заявы альбо скаргі – зрабіце пра гэта спасылку.

6. Незалежна ад таго, затрыманыя вы ў адміністрацыйным альбо ў крымінальным парадку, патрабуйце, каб вашым сваякам неадкладна паведамілі пра факт вашага затрымання і пра вашае месца знаходжанья. Міліцыянты абавязаныя гэта зрабіць.

7. Патрабуйце адваката. Калі вы ня маецце свайго адваката, патрабуйце кансультацию ў дзяжурнага адваката. Лепей не даваць тлумачэнняў да сустрэчы з адвакатам, нават калі вы лічыце сябе абсалютна невінаватым. Калі ж вы сапраўды зьдзейснілі злачынства – асыцярожна размаўляйце зь дзяжурным адвакатам (ён можа быць падасланы). Важнае правіла: ніколі не пішыце добраахвотную адмову ад адваката.

8. Калі вы маецце прычыны супрацоўнічаць з праваахоўнымі органамі – будзьце чэсныя, але не ідзіце ў іх на повадзе. Уважліва чытайце ўсе пратаколы. Калі маюцца нейкія недакладнасці – выпраўляйце іх, нават калі яны на першы погляд падаюцца неістотнымі. Паспрабуйце выгандляваць сабе нейкія льготы. У той жа час, не заключайце ўгодай кшталту «Я ўсіх выдам, а вы адпусціце мяне дахаты» – гэта кепска адаб'еца ў будучым жыцці.

10. Калі вы ня маецце намеру супрацоўнічаць зь съледзтвам, зрабіце

---

наступную заяву: «Я невінаваты, ад дачы съведчаньняў адмаўляюся да сустрэчы з адвакатам, тлумачэныні буду даваць толькі ў прысутнасці адваката». Гэтая заява запісваецца ў пратакол. Чытайце ўсе пратаколы і дакумэнты, што ствараюцца міліцыянтамі, але ад падпісання можаце адмовіцца (часта падпісаныя з гарачкі быццам бы бяскрыўдныя пратаколы пасыля былі асноўным доказам абвінавачаньня). Калі вы ня можаце адэкватна ацаніць вартасць пратаколу – адмоўцеся ад яго падпісання альбо зрабіце запіс: «З тэкстам пратаколу азнаёмлены, але цалкам нязгодны».

## Як абскарджаць незаконныя дзеяньні ў крымінальным працэсе

Скарга на рашэнні і дзеяньні съледчага адрасуецца раённаму прокурору. Скарга на рашэнні і дзеяньні прокуратуры накіроўваецца вышэйштаячаму прокурору, а на рашэнні і дзеяньні суду – у вышэйштаячы суд. Калі вы ня ведаецце, каму падаваць скаргу, – аднісіце яе таму, на каго вы скарджацца. Гэтая службовая асоба абавязаная на працягу 24 гадзінай перадаць скаргу па прызначэнні.

Што можна абскарджаць? Усё: затрыманье і заключэнніне пад варту, асабісты дагляд і парушэнні, дапушчаныя пры ўсіх іншых съледчых дзеяньнях, адмову аформіць пратакол і адмову ўмагчымасці прыкласці да пратаколу тлумачэнні. Можна абскарджаць фальсифікацыю вашых съведчаньняў, псыхалягічны ціск з боку съледчага і міліцыянтаў, мат, крык, пагрозы і шантаж. Можна напісаць скаргу на тое, што съледчы паліці ў вашай прысутнасці, не адпускаюць у прыбіральню, казаў грубыя жарты.

- Скарга можа быць і вуснай, аднак лепей – у пісьмовай форме. Абавязкова патрабуйце паведаміць пра вынікі разгляду вашай скаргі таксама ў пісьмовым выглядзе.

- Можна скарыстацца і «Кнігай заўвагаў і прапановаў» прокуратуры альбо съледчага ўпраўлення – туды можна пісаць скаргі таксама.

## Адміністрацыйнае затрыманье

Усё вышэй выкладзенае адносіцца да затрыманьня грамадзяніна ў рамках крымінальнага працэсу. Разам з тым існуе так званае адміністрацыйнае затрыманье. У дадзены момант парадак прыцягненія да адміністрацыйнае адказнасці і азначэнні ўсіх відаў адміністрацыйных правапарушэнняў замацаваныя ў Кодэксе аб

---

адміністрацыйных правапарушэньях (КаAP), што быў прыняты яшчэ за Саветамі, у 1984 годзе. Зразумела, што з таго часу вельмі зьмяніліся і грамадзкія адносіны, і прававая база, таму шмат па якіх пазыцыях гэты кодэкс зъяўляеца састарэлы.

У адпаведнасці з артыкулам 239 КаAP у выпадках, прадугледжаных заканадаўствам, у мэтах стрымання адміністрацыйных правапарушэнняў, калі вычарпаны іншыя меры ўзьдзейння; устанаўленыя асобы; складання пратаколу аб адміністрацыйным правапарушэнні пры немагчымасці складання яго на месцы, калі складанне пратаколу зъяўляеца абавязковым; забесьпячэння своечасовага і правільнага разгледжання справаў і выканання пастановы па справах аб адміністрацыйных правапарушэньях дапускаецца адміністрацыйнае затрыманне асобаў, асабісты дагляд, дагляд рэчаў і адабранье рэчаў і дакумэнтаў.

Як правіла, удзельнікі палітычных акцыяў – мітынгаў, шэсцяці, пікетаў, дэмандрацый – затрымліваюцца менавіта з спасылкою на адпаведныя артыкулы адміністрацыйнага кодэкса. Да таго ж неканкрэтнасць вышэйзгаданага артыкулу 239, наяўнасць у ім фармулёвак тыпу «калі вычарпаныя іншыя меры ўзьдзейння», «пры немагчымасці складання пратаколу на месцы» дазваляюць органам ужываць яго вельмі шырока, тлумачачы «размытыя» азначэнні ў сваю карысць.

Далей згодна з артыкулам 240 КаAP аб адміністрацыйным затрыманні павінен складацца пратакол, у якім указваюцца: дата і месца складання; пасада, прозывішча, імя і імя па бацьку асобы, якая складае пратакол; інфармацый пра асобу затрыманага; час, месца і падставы затрымання. Пратакол падпісваецца службовай асобай, якая яго складала, і затрыманым. У выпадку адмовы затрыманага ад падпісання пратаколу, у ім робіцца запіс пра гэта. На просьбу асобы, затрыманай за ўчыненне адміністрацыйнага правапарушэння, аб месцы яго знаходжання павінны быць папярэджаны яго сваякі, адміністрацыя па месцы працы ці навучанья. Аб затрыманні непаўнолетняга абавязкова павінны быць папярэджаны яго бацькі ці асобы, якія іх замяняюць.

*Хто мае права рабіць адміністрацыйнае затрыманне?* Згодна з артыкулам 241 КаAP адміністрацыйнае затрыманне асобы, якая ўчыніла адміністрацыйнае правапарушэнне, можа адбывацца толькі органамі (службовымя асобамі), упаўнаважанымі на тое заканадаў-

---

ствам. У прыватнасці, затрымліваць асобаў пры ўчыненіні таго ж злоснага непадпарадкаваньня законнаму распараджэнню ці патрабаваньню работніка міліцыі, народнага дружынініка, а таксама ваеннаслужачага, пры парушэнні парадку арганізацыі і правядзеніні сходаў, мітынгаў, вулічных шэсцяці ў ці дэманстрацыяў маюць права толькі органы ўнутраных спраў (міліцыі), а не якія-небудзь невядомыя асобы ў цывільным або ахойнікі прэзыдента.

Артыкул 242 КаAP кажа, што адміністрацыяне затрыманыне асобы, якая ўчыніла адміністрацыяне правапарушэнне, можа цягнуцца **ня больш за тры гадзіны**. У той самы час частка З згаданага артыкулу для палітычна актыўных грамадзян – асобаў, якія парушаюць парадак арганізацыі і правядзеніні сходаў, мітынгаў, вулічных шэсцяці і дэманстрацыяў, разам зь некаторымі іншымі парушальнікамі – дробнымі хуліганамі, дробнымі спэкулянтамі – прадугледжвае магчымасць затрыманыня да разгледжаньня справы судзьдзём. На практицы атрымліваецца, што асоба, затрыманая, напрыклад, у суботу ці нядзелю, утрымліваецца ў якасці адміністрацыйнага затрыманага да панядзелка, калі матэрыйял можа быць разгледжаны ў працоўны дзень судзьдзём. Тэрмін адміністрацыйнага затрыманыня адлічаецца з моманту дастаўкі парушальніка для складаньня пратаколу. Гэты тэрмін надалей можа быць залічаны ў час адбываючага адміністрацыйнага арышту.

**Адміністрацыйнай адказнасці падлягаюць асобы, якія дасягнулі 16 гадоў.** Гэта ня значыць, што міліцыя ня можа затрымліваць асобаў малодшага ўзросту пры зьдзяйсьненіні імі адміністрацыйных правапарушэнняў, але гэтая працэдура ня можа быць, уласна кажучы, вызначаная як адміністрацыйнае затрыманыне ў поўным сэнсе гэтага слова. Калі міліцыя даставіла ў пастарунак асобаў, малодшых за 16 гадоў, яны павінны быць перададзеныя бацькам.

Такім чынам, адміністрацыйнаму затрыманыню падлягаюць толькі тыя грамадзяне, якія падазраюцца ў зьдзяйсьненіні правапарушэння ці ня маюць пасъведчаньня асобы. На практицы нават пасъля паказу пашпарту і пры адсутнасці прыкметаў правапарушэння міліцыя можа палічыць, што пашпарт выглядае як падробны, і затрымаць вас дзеля высыяялення асобы. Такая практика зьяўляецца незаконнай, паколькі супярэчыць закону «Аб міліцыі» і дазваляе службовым асобам беспадстаўна затрымліваць усіх, каго яны захочуць затрымаць. Тому па таких выпадках абавязкова трэба пісаць скаргі ў пракуратуру, у суд.

---

Важны момант: затрыманы павінен разумець, што яго затрымлівае тая асоба, якая мае на гэта права. Таму абавязкова трэба патрабаваць ад міліцыянтаў, каб яны адрэкамэндаваліся па форме, гэта значыць назвалі сваё імя, прозвішча і званыне – потым гэтыя дадзеныя могуць спатрэбіцца затрыманаму пры напісаныні скаргі. Да таго ж, міліцыянты зазвычай не адважваюцца на відавочна профіраваныя дзеяньні ці збіцьцё затрыманага, калі затрыманы ведае іх прозвішчы ды можа напісаць на іх скаргу. Асоба, якую затрымліваюць, таксама мае права патрабаваць паказу службовага пасьведчання, калі затрыманыне робіць супрацоўнік у цывільным. Міліцыя мае права затрымліваць за дробнае хуліганства, парушэнне парадку арганізацыі масавых акцыяў, за непадпрадкаваныне патрабаваныню супрацоўніка міліцыі і за іншыя правапарушэнні, пералічаныя ў пункце 1 артыкулу 241 КаAP. Таксама маюць права затрымліваць за асобныя правапарушэнні супрацоўнікі КДБ, памежных войскаў, мытні, ваенізаванай аховы. Але трэба асобна адзначыць, што большасць органаў, якія маюць права складаць пратаколы і разглядаць адміністрацыйныя справы, па сутнасці ня маюць права затрымліваць правапарушальнікаў (напрыклад, супрацоўнікі дзяржрэспубліканскага газавага нагляду, падатковых органаў, санітарнай інспекцыі, прадпрыемстваў і арганізацыяў, судзьдзі). Аднак далей мы будзем казаць пра затрыманыне супрацоўнікамі міліцыі, паколькі міліцыянтам дадзеныя найбольш шырокія паўнамоцтвы ў сферы адміністрацыйнага затрымання ў мэтах аховы грамадзкага парадку.

Міліцыянты абавязаны растлумачыць затрыманаму матывы затрымання. На жаль, гэтая норма трактуецца нашымі судамі такім чынам, што часам міліцыянт можа сказаць затрыманаму: «Вы затрыманыя за правапарушэннне», – і гэтага будзе дастаткова. У кожным выпадку, пры затрыманыні трэба патрабаваць ад міліцыянтаў, каб яны растлумачылі, за што вас затрымліваюць.

Пры затрыманыні, у адпаведнасці з артыкулам 243 КаAP, супрацоўнікі міліцыі і некаторых іншых органаў маюць права правесці асабісты дагляд затрыманага і дагляд ягоных рэчаў, багажу. **Асабісты дагляд робяць асобы таго ж полу ў прысутнасці двух панятых адпаведнага полу** – запрашэнне панятых на дагляд адміністрацыйна затрыманага зьяўляецца ў Беларусі выключэннем. Часцей за ўсё апошніе патрабаваныне закону беспадстаўна ігнаруеца – такія выпадкі трэба адлюстроўваць у пратаколе дагляду, што робіць сам дагляд і яго

---

вынікі незаконнымі. Часта міліцыянты запрашаюць панятымі іншых міліцыянтаў альбо затрыманых грамадзянаў – але ў іх можа быць зацікаўленасыць у вашай справе, таму ім трэба заяўляць адвод. Папрасіце панятых адрэкамэндавацца і азнаёмітесь зь іх пашпартнымі дадзенымі. Калі ў якасці панятых запрашаюцца затрыманыя, пашпартоў у іх хутчэй за ўсё ня будзе – на гэтай падставе можна заявіць адвод, таксама як заяўляеца адвод панятым – не грамадзянам Беларусі і панятым у нецвярозым стане.

Можна зрабіць заяву пра тое, што вы згодныя на дагляд толькі ў прысутнасці адваката – хутчэй за ўсё, дагляду вас усё ж такі падвергнуць, аднак гэткае хадайніцтва можа съведчыць на вашу карысць. Дагляд рэчаў павінен па магчымасці адбывацца ў прысутнасці іх уладальніка, акрамя выпадкаў, якія ня церпяць адкладання. Аб даглядзе складаецца асобны пратакол альбо робіцца адпаведны запіс у пратаколе затрымання ці ў пратаколе аб адміністрацыйным правапарушэнні. Міліцыянты вельмі часта не адлюстроўваюць факт асабістага дагляду затрыманага ў пратаколах, хоць сам дагляд робіцца ў 90 адсотках выпадкаў. Артыкул 244 КаAP дазваляе службовым асобам рабіць адабраныне рэчаў, якія зьяўляюцца сродкам зьдзяйсьнення правапарушэння альбо непасрэдным аб'ектам правапарушэння. Аб гэтым складаецца пратакол альбо робіцца адпаведны запіс у іншых пратаколах.

Калі нейкія рэчы (сумка, палітон і інш.) вы хоць на хвіліну пакінулі паза полем зроку, абавязкова зъвярніце на гэта ўвагу панятых і папрасіце адзначыць у пратаколе: «Да моманту правядзення агляду мой заплечнік знаходзіўся па-за полем майго зроку на працягу 1 хвіліны». Калі падчас агляду вы пабачылі незнаёмыя для вас прадметы (нават на першы погляд бяскрыўныя) – **ні ў якім разе не дакранайтесь да гэтых рэчаў.**

Асобны артыкул КаAP рэгулюе затрыманыне і прымусовае адбуксаваныне транспартнага сродку зь месца зъдзяйсьнення адміністрацыйнага правапарушэння на стаянку, што ахоўваеца, – артыкул 244-1. Таксама міліцыі дадзена права на дагляд аўтатранспартнага сродку – пра гэта складаецца асобны пратакол. Калі чалавек падазраецца ў кіраваныні аўтамабілем у стане алькагольнага ап'янення, супрацоўнікі ДАІ маюць права правесыці мэдыцынскі агляд ці адобраць у правапарушальніка правы кіроўцы.

Галоўнае правіла паводзінаў пры затрыманні – **трывамаць сябе вет-**

---

**ліва і карэктна** Калі затрыманы пачне аказваць супраціў – гэта становішча падставай для выкарыстання спэцсродкаў (кайданкі, дубінкі, фізычнае ўзьдзеяньне) і прыцягнення да крымінальнай ці адміністрацыйнай адказнасці за супраціў ці непадпарадкованыне супрацоўнікам міліцыі. Таму калі вы адчуваеце сябе невінаватым – лепей не супрацоўляцца, а ветліва даведацца, хто вас затрымлівае (найлепей запісаць прозвішча і пасаду), папрасіць растлумачыць вам падставы затрымання і вашыя права як затрыманай асобы. Калі вы маеце пры себе забароненая рэчы – паспрабуйце незаўважна іх выкінуць.

Пры дастаўцы ў пастарунак уважліва сачыце, каб вам не падкінулі нічога ў кішэні альбо ў заплечнік.

Калі вы лічыце, што пры вашым затрыманні былі парушаны нормы закона – можаце скарыстаць законныя трывадлівасці для напісання скаргі старшыні РУУС, прокурору, у суд (скарга на незаконныя дзеяньні супрацоўніка міліцыі).

**Што рабіць, калі патрабуюць паказаць дакумэнты**

*«Лейтэнант Крываручка, ваши дакумэнці!»*

Перш за ўсё трэба пераканацца, што перад вамі супрацоўнікі міліцыі – папрасіце іх паказаць дакумэнты. Калі гэта не супрацоўнікі міліцыі, а нейкая пазаведамасная ахова ці нейкі звычайны чыноўнік – вы маеце права не падпарадкоўвацца і не паказваць свае дакумэнты. Не саромцеся перапісаць дадзеныя з пасъведчанняў міліцыянтаў, што вас затрымліваюць. Цяпер міліцыянты звычайна маюць нешта накшталт бэджа на грудзях, таму гэта можна зрабіць прасыцей, чым раней. Надалей гэтыя звесткі могуць вам спатрэбіцца, у тым ліку – для абскарджаць.

Часыцей за ўсё пасыля паказу пашпарт з прыпіскай у тым жа горадзе цікаўнасць міліцыянтаў да вас зынікне. У скрайнім выпадку папросіць расхінуць палітон і адчыніць сумку – ня болей. Калі ж вы прыпісанаы ў іншым горадзе, то міліцыянты пацікавяцца мэтай візыту ў гэты горад. Тут можна адмовіцца даваць інфармацыю, а можна прывесці нейкую простую падставу (да сваякоў, турызм, бізнес і г. д.). Ува ўсякім разе, гэта ня можа быць падставай для вашага затрымання: асоба вашая ўстаноўленая, аніякіх адміністрацыйных правапарушэнняў вы ня зыдзейсынілі.

Аднак нават калі вы маеце пры себе пашпарт і паказалі яго на патра-

---

баваньне міліцыянта, ня думайце, што гэта ўратуе вас ад затрымання для «высьвятлення асобы», бо мянты могуць раптам знайсьці на вашым пашпарце съяды падробкі. Гэтыя съяды зынікнуць толькі пасъля таго, як вас даставяць у мянтоўку і пратрымаюць там трывадлівіны – аднак пасъля гэтага ў іх могуць зьявіцца да вас некаторыя іншыя прэтэнзіі (абвінавація ў знаходжанні ў нецьвярозым стане, падкінучуць вам наркотыкі ці інш.). Таму, калі міліцыянт, трymаючы ў руках ваш пашпарт (і не аддаючы яго вам!), кажа, што вы затрыманыя, вы павінны спытаць падставы для затрымання. Калі вас абвінавачваюць у правапарушэнні альбо ў злачынстве – вам трэба падпрарадкавацца. Калі ж міліцыянт кажа: «Я затрымліваю вас для высьвятлення асобы», – адзначце, што ў яго ў руках галоўны дакумент, які пацьвярджае вашую асобу як грамадзяніна Беларусі, і адзначце, што вы будзеце пісаць скаргу на неабгрунтаванае затрыманне. Часыцяком на гэтым размовы пра пастарунак заканчваюцца. Аднак калі мент настойвае – трэба падпрарадкавацца, не аказваць супраціву і не даваць падставаў для выкарыстання супраць вас спэцыяльных сродкаў і фізычнай сілы.

Калі вас абвінавачваюць у знаходжанні ў грамадзкім месцы ў нецьвярозым стане – патрабуйце правядзення мэдычнага агляду.

Так што заўжды існуе імавернасць, што пасъля праверкі вашага пашпарта вам скажуць: «Пройдёмте», – і вы апынечеся ў становішчы адміністрацыйна затрыманага. Калі пры гэтым вы не адзін, то найлепей перадаць калегу ўсе свае каштоўныя рэчы, гроши і г. д. Затым, даведаўшыся, куды вас павядуць, папрасіце знаёмага пайсыці з вами альбо звязацца з вашымі сваякамі, а яшчэ лепей, калі вы адчуваеце небяспеку, – адразу пашукаць адваката.

У мянтоўке варта пачынаць з складання скаргі на ўжо вядомага вам міліцыянта на неабгрунтаванае затрыманне.

## Што рабіць у пастарунку пры адміністрацыйным затрыманні

Пасъля даставкі затрыманага ў пастарунак міліцыянты абавязаныя неадкладна прыступіць да складання пратаколу аб адміністрацыйным правапарушэнні, пратаколу аб затрыманні і іншых прадугледжаных заканадаўствам пратаколаў.

Супрацоўнікі міліцыі на патрабаваньне затрыманага абавязаныя паведаміць ягоным родным пра яго месца знаходжання (ч. 2 арт. 240),

---

але звычайна яны гэтага ня робяць. Справа ў тым, што затрыманыя звычайна патрабуюць даць ім патэлефанаваць дадому, але такога права закон ім не дае. Да таго ж міліцыянты не абавязаныя з уласнай ініцыятывы тэлефанаваць родным затрыманага – неабходна патрабаванье самога затрыманага. А затрыманы, ня ведаючы пра гэтую ака-лічнасць, ня ведаючы сваіх правоў, ня можа сформуляваць сваё патрабаванье дакладным чынам. Гэты прыклад паказвае, наколькі важна для затрыманага ведаць свае права. І закон патрабуе ад міліцыянтаў, каб яны яму гэтыя права растлумачылі, у прыватнасці паведамлі пра зьмест артыкулу **247 КаAP «Правы і абавязкі асобы, якая пры-цягваецца да адміністрацыйнае адказнасці».**

У выпадку затрымання непаўнолетняга (асобы, малодшай за 18 гадоў) бацькі абавязкова паведамляюцца неадкладна. **Непаўнолетніх вызываюць праз З гадзіны**, перадаюць іх бацькам – праз іх мажліва накіраваць на волю паведамленыне, замовіць адваката. Асобы ад 16 да 18 гадоў таксама вызываюцца, але гэта не пазбаўляе іх ад прыцягненія да адміністрацыйнае адказнасці – іх справы разглядаюцца камісіяй па справах непаўнолетніх пры мясцовых органах выкананаўчае ўлады.

Калі вы – правапарушальнік, памятайце, што ўсё, што вы скажаце, можа быць выкарыстана супраць вас. Вы маецце права зусім **адмовіцца ад дачы тлумачэння**. Калі вас прымушаюць пісаць нейкія «тлумачальныя» – вы маецце права ад гэтага адмовіцца і ўвогуле нічога не тлумачыць. Будзьце гатовыя да брудных дзеяньняў і шантажу з боку міліцыянтаў. Часцяком яны выкарыстоўваюць падман – абяцаюць адпусыцца ў абліен на дачу съведчаньняў. Будзьце пільныя, улічвайце магчымасць правакацыяў з боку міліцыянтаў: яны могуць падкінуць зброю, патроны, наркотыкі альбо фальшывыя грошы.

Калі вас абвінавачваюць у тым, што вы знаходзіцесь ў нецвярозым стане, – патрабуйце мэдычнага агляду.

Калі ў вас адбіраюць мабільны тэлефон – абавязкова адключайце яго. Падчас знаходжанья ў пастарунку (а таксама і пазней – у месцы ўтрыманья падчас адміністрацыйнага арышту) вы можаце сутыкнуцца з «калегамі» – людзьмі, якія таксама апынуліся ў складанай сітуацыі, просяць падтрымкі, парады, спачуваньня, цікавяцца вашай спраўай... Ім можна спачуваць, але ня варта казаць ім таго, што вы палічылі непатрэбным казаць міліцыянтам.

---

Запамінайце альбо запісвайце прозвішчы і пасады людзей, зь якімі вы размаўляеце ў пастарунку, нумары кабінэтаў. Калі вас пакідаюць аднаго ў пакой на працяглы час – ня думайце, што да вас страчаная цікаўасць: «забыць» пра чалавека на час адміністрацыйнага затрымання – сродак псыхалагічнага ціску перад складаньнем пратаколу.

У пратаколе затрымання мусіць быць пазначаныя: дата і месца напісаныя, пасада і прозвішча асобы, што складае пратакол, час, месца і падставы затрымання, звесткі аб правапарушальніку. Пратакол падпісваецца тым, хто яго складаў, і дaeцца на подпіс затрыманому.

Пратакол аб адміністрацыйным правапарушэнню – галоўны дакумент у адміністрацыйным працэсе, бо менавіта ён будзе разглядацца органам, упаўнаважаным разглядаць адміністрацыйную справу і виносіць рашэнне аб вінаватасці альбо невінаватасці правапарушальніка. Таму яго таксама трэба чытаць вельмі ўважліва. Асаблівую ўвагу трэба звязаць на графу «падстава затрымання», прозвішчы съведкаў і міліцыянтаў, назву і нумар артыкулу КаАП ці назву іншага нарматыўнага акту, на які робіцца спасылка. На жаль, беларускае заканадаўства не дae правапарушальніку адназначнага права атрымаць копію пратаколу, але нікто ня можа вам забараніць чытаць яго марудна, запамінаць, рабіць выпіскі. **У пратаколе ёсьць асобная графа, у якой правапарушальнік можа выкласыці свае заўвагі.** Калі ле не хапае для вашых тлумачэнняў – пішыце на асобным аркушы, але абавязковая трэба адзначыць у пратаколе, што вашыя тлумачэнні маюць працяг у дадатку. Ні ў якім разе ня варта пагаджацца на прапановы міліцыянтаў выкласыці свае заўвагі ў асобнай заявe – яна можа «згубіцца». Калі вы ведаеце съведкаў, якія могуць даць звесткі на вашую карысць, – варта пазначыць іх імёны. Яшчэ пажадана пасыля заканчэння сваіх тлумачэнняў перакрэсліць радкі, якія засталіся, каб не было магчымасці туды нешта дапісаць. Усе надпісы трэба, натуральна, рабіць не алоўкам, а асадкай.

Пратакол аб адміністрацыйным правапарушэнню складаецца пасыля пратаколу затрымання і павінен адлюстроўваць, згодна з артыкулам 235 КаАП: час і месца напісаныя, пасаду і прозвішча асобы, якая складае пратакол, звесткі пра асобу правапарушальніка, час, месца і сутнасць правапарушэння, нарматыўны акт, які прадугледжвае адказнасць за гэтае правапарушэнне, прозвішчы і адресы съведкаў і пацярпелых, калі яны ёсьць, тлумачэнні правапарушальніка. Могуць запісвацца і іншыя звесткі, у тым ліку іх можа запісваць і сам права-

---

парушальнік. Пастанова Пленуму Вярхоўнага Суду № 1 ад 25 сакавіка 1999 г. «Аб практыке выкарыстаньня судамі заканадаўства, якое рэгулюе вытворчасць па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях» адзначае, што нядбайна складзеныя пратаколы (у якіх ня ўказаны звесткі аб часе і сутнасці адміністрацыйнага правапарушэння, нарамтыўны акт, які прадугледжвае адказнасць за яго, альбо калі пратакол складзены неўпаўнаважанай асобай ці калі грамадзяніну не растлумачаныя ягоныя права і абавязкі, прадугледжаныя артыкулам 247 КаAP) ня могуць быць падставай для прысягнення да адміністрацыйнае адказнасці – іх належыць скіраваць на дапрацоўку.

Таму часам бывае выгадным, заўважыўшы нейкія хібы ў пратаколе, не рабіць на гэта заўвагаў адразу пры складаньні пратаколу, а выказаць іх на судзе – і гэта будзе важкім аргументам на вашую карысць. Судзьдзя накіруе пратакол назад у пастарунак на дапрацоўку, але час дапрацоўкі пратаколу не прыпыняе тэрміну даўнасці прысягнення да адміністрацыйнае адказнасці. Гэта азначае, што, пакуль міліцыя выпраўляе пратакол, два месяцы, адведзеныя для вашага асуджэння, ідуць, і міліцыя можа проста не пасыпець зрабіць усё як сълед. Але калі вы хочаце скарыстацца такім прыёмам, абавязкова выкажыце сваю нязгоду з пратаколам у графе «тлумачэнні». Запішыце: «З пратаколам нязгодны», але не ўдакладніјыце, з чым менавіта вы ня згодныя.

Пасяльня таго як правапарушальнік азнаёміца з пратаколам, яму прапануюць яго падпісаць. Часам можна пачуць слова пра тое, што пратаколу, зь якім правапарушальнік ня згодны, падпісваць ня варта – маўляй, тым самым асоба прызнае сябе вінаватай. На наш погляд, падпісаньне пратаколу – гэта важная гарантывы выкананьня правоў асобы, якая прысягваецца да адміністрацыйнай адказнасці. Калі чалавек адмаўляеца падпісаць, напрыклад, пратакол аб затрыманні – яго фактывічна можна затрымліваць бясконца, проста перапісваючы пратакол і зъмяняючы там час затрымання. А вось калі пратакол падпісаны, зрабіць такое будзе цяжкай. Таму нават калі вы абсалютна ня згодныя зь зъместам пратаколу – выкажыце сваю нязгоду ў самім пратаколе, растлумачце матывы адмовы ад падпісаньня пратаколу, напішыце: «Вінаватым сябе не лічу, ад падпісаньня пратаколу адмаўляюся». Дарэчы, працэдура адмовы ад падпісаньня пратаколу патрабуе, каб міліцыянты выклікалі панятых і зафіксавалі гэты факт асobным записам у пратаколе – гэта заўжды патрабуе некаторага часу і дадатко-

---

вых клопатаў. Таму міліцыянты пагражаютъ затрыманым, кажуць, што яны абавязаныя падпісаць пратакол. Але **адмова ад падпісанняя пратаколу – права кожнага затрыманага.**

Калі вы хвалюецеся і ня можаце адэкаўтна ацаніць вартасыці пратаколу, ня ведаецце, ці правільна ён складзены, таксама можна зрабіць запіс: «З пратаколам цалкам ня згодны», – і толькі пасыля падпісаць яго.

Сачыце за тым, каб пратакол адлюстроўваў дзеяньні міліцыі. На прыклад, калі ў пратаколе ёсьць запіс «Правапарушальніку растлумачаны ягоныя права і абавязкі ў адпаведнасці з арыкулам 247 КаAP» – так і павінна быць зроблена на самай справе. Калі вас зьбівалі ці рабілі вам асабісты дагляд – запішыце пра гэта ў пратаколе.

Затрыманы мае права азнаёміцца з матэрыяламі справы, у тым ліку зь відэаматэрыяламі, і даць адносна іх пісьмовыя тлумачэнні, прыводзіць доказы, хадайнічаць аб выкліканні съведкаў – пра гэта лепей указаць у пратаколе. Але вы можаце ўсё гэта рабіць і непасрэдна падчас суду.

На практицы падчас масавых палітычных акцыяў і, адпаведна, масавых затрыманняў часцей за ўсё затрыманыні ажыццяўляюцца шляхам «хапуна». У гэтым выпадку ў РУУС пачынае працаваць «канвэр»: адзін затрымлівае, другі піша рапарт, трэці піша пратакол затрымання, чацвёрты – пратакол аб правапарушэнні. Тут значна ўзрастае імавернасць памылак, і гэтым трэба карыстацца – сачыце за недакладнасцямі ў дакумэнтах, якія складаюць міліцыянты. Гэта потым можа вам спатрэбіцца падчас суду.

Калі ў вас забралі рэчы, дакументы, гроши – патрабуйце складання пратаколу адабраныня альбо адлюстравання факту адабраныня ў пратаколе затрымання. Копія акту адабраныня павінна быць выдадзеная правапарушальніку. Як мы ўжо адзначалі вышэй, менавіта пры афармленні гэтай працэдуры міліцыянты дапускаюць болей за ўсё парушэнняў закону. Сачыце за тым, каб забраныя рэчы апісваліся дакладна і падрабязна, напрыклад, каб у купораў указваўся намінал і нумар – гэта важна, паколькі ніякі рэчавы доказ не зынікае ў міліцыі так часта, як гроши. Аднак, на наш погляд, міліцыя ўвогуле ня мае права адбіраць у людзей іх прыватныя рэчы, паколькі КаAP дазваляе адабраныне толькі тых рэчаў, якія зьяўляюцца сродкам зьдзяйсьнення права парушэння альбо непасрэдным аб'ектам правапарушэння. Хіба ж можна аднесыці да гэткіх аб'ектаў асадкі, гадзіннікі, нататнікі, гроши?

---

Артыкул 242 КаAP дазваляе ўтрымліваць людзей і болей за 3 гадзіны – за парушэньяне парадку правядзеняня мітынгаў, дробнае хуліганства і іншыя правапарушэнныні, за якія ў якасці меры адміністрацыйнага спагнаняня прадугледжаны адміністрацыйны арышт, – да разгляду справы ў судзе, але ня больш за 3 дні. У гэтым выпадку вас могуць перавесыці з памяшканьня для затрыманых у спэцпрыёмнік-разъмеркаўальнік (у Менску – на вул. Акрэсьціна). Такім чынам, калі вас затрымалі ў пятніцу – будуць трывалаць да панядзелка, паколькі ў суботу і нядзелю суд не працуе. Фактычна пытанье пра тое, адпускаць ці не канкрэтнага чалавека да разгляду справы судом, вырашаецца начальнікам аддзелу міліцыі, які накіроўвае «адміністрацыйны матэрыял» таму органу, які павінен яго разглядцаць.

Усе факты парушэньяў падчас складаньня пратаколу, дагляду і адабраньня рэчаў можна абскарджаць старшыні РУУС, пракурору, у суд. Калі падчас затрыманьня ці падчас знаходжаньня ў пастарунку вас збівалі і вы атрымалі пашкоджаныні – зафіксуйце іх, вазыміце даведку ў бліжэйшай мэдычнай установе. Памятайце, што калі вам зрабілася кепска – міліцыянты абавязаныя выклікаць «хуткую дапамогу».

### Што рабіць пры разглядзе адміністрацыйнай справы

Справы аб адміністрацыйных правапарушэннях разглядае альбо суд ніжэйшага ўзроўню (у раённых судах звычайна ёсьць два ці трох судзьдзі па адміністрацыйных справах і выкананічай вытворчасці), альбо іншыя органы, пералічаныя ў разьдзеле 6 КаAP: адміністрацыйны камісіі пры выкананічых камітэтах і яшчэ каля 50 відаў дзяржаўных органаў і іх службовых асобаў. Звычайна справа разглядаецца па месцы зъдзяйснення правапарушэння.

Пастанова аб прыцягненіі да адміністрацыйнай адказнасці можа быць вынесена судом ці іншым органам толькі на працягу двух месяцаў з моманту зъдзяйснення правапарушэння. Але памятайце, што гэты тэрмін дадзены заканадаўствам на ўсе стадыі адміністрацыйнага працэсу. Таму вас могуць выклікаць у суд на працягу 2 месяцаў нават тады, калі вас не затрымлівалі, не складалі аніякіх пратаколаў і ўвогуле, здавалася б, ніхто не падазраваў вас у зъдзяйсненні правапарушэння.

Справы аб адміністрацыйных правапарушэннях слухаюцца адкрыта – гэта значыць у судзе ці любым іншым органе мае права прысутнічаць любы грамадзянін. На практыцы судзьдзя пытается ў прысут-

---

ных: «хто вы?» Няхай вашыя знаёмыя адказваюць, што яны – публіка. На суд абавязкова трэба запрашаць знаёмых ці съведкаў. На жаль, часьцяком працэсы па адміністрацыйных справах адбываюцца ў цесных пакойчыках, дзе няма магчымасці зъмісьці шмат публікі, але ў любым выпадку трэба прадухіліць правядзенне закрытага працэсу.

Паводле агульнага правіла, усе справы аб адміністрацыйных права-парушэннях павінны разглядацца ў прысутнасці правапарушальніка. Разгляд справы ў ягоную адсутнасць дазваляеца толькі тады, калі ёсьць звесткі пра тое, што яму своечасова паведамілі пра час і месца разгляду справы – гэта значыць калі яму ўручаная позва пад подпіс. Але адміністрацыйныя справы па артыкулах, пералічаных у частцы 2 артыкулу 247 КаAP, разглядаюцца выключна ў прысутнасці правапарушальніка (гэта, напрыклад, дробнае хуліганства, парушэнне парадку правядзення мітынгаў, дробны крадзёж, гандаль у не-прызначаных месцах, паклён, абрааза, дзейнасць ад імя незарэгістраваных аб'яднанняў і інш.).

Затрыманы можа быць дастаўлены ў суд непасрэдна з РУУСу ці спэцразъмеркавальніку. Але ён можа быць вызвалены, а потым выкліканы ў суд позваю, якую ён павінен атрымаць пад подпіс ад супрацоўніка пошты ці ўчастковага. Калі грамадзянін ня зьявіцца без уважлівай падставы ў суд па справе, у якой прысутнасць правапарушальніка абавязковая, то судзьдзя мае права аформіць прымусовы прывод. Ня трэба баяцца слова «прывод» – яно азначае толькі тое, што да вас дахаты прыйдзе міліцыянт і павядзіць вас у суд.

Правапарушальнік мае права заявіць адвод судзьдзе – калі лічыць, што судзьдзя проста ці ўскосна зацікаўлены ў вырашэнні справы. Па палітычна матываваных справах адводы судзьдзе – рэч звычайная, але іх ніколі не задавальняюць.

Памятайце, што вы маецце права ў судзе **азнаёміцца з матэрыяламі справы** (гэта значыць перачытаць усё, што ёсьць у справе) і выкласыці ўсе магчымыя доказы ў сваю абарону: хадайнічаць аб выкліканні съведкаў, аб далучэнні да справы рэчавых доказаў і дакумэнтаў, прыцягнуць экспертаў ці спэцыялістаў для правядзення, напрыклад, экспэртызы далучаных да справы фатаздымкаў. Гэта важна, бо калі вы ня зробіце гэтага – судовы працэс будзе праходзіць толькі ў адпаведнасці з тымі матэрыяламі, якія дадуць супрацоўнікі міліцыі. На жаль, аб'ектыўнасці ад нашых судоў чакаць ня варта – яны звычайна зараджа-

---

ныя на абвіавачаньне. Але часам, калі ў выніку добра пабудаванай абароны будзе даведзеная сумнеўнасць абвіавачаньня, суд можа прыняць аб'ектыўнае рашэнье і апраўдаць невінаватую асобу.

Трэба карыстацца правам **апытваць съведку** – правапарушальнік, калі справы ідуць «канвэрам», часам можа склікіць съведкаў-міліцыянтаў на хлусьніе: съведкі даюць съведчаныні паасобку, таму не пра ўсё яны могуць дамовіцца паміж сабой. Пры апытаныні съведкаў (як з свайго боку, так і з боку міліцыянтаў) варта памятаць, што съведкі па адміністрацыйных справах не нясуць адказнасці за адмову ад паказаньняў і наўмысна скажоныя паказаныні. Гэтым можна скарыстацца на сваю карысць.

Калі правапарушальнік адмаўляе сваю віну – у судзе абавязкова павінен весыціся пратакол судовага пасяджэння.

Правапарушальнік мае права патрабаваць перакладніка і адваката. У апошні час улады выкарыстоўваюць незаконную практику наступнага кшталту: калі падсудны патрабуе ў судзе адваката, які не прысутнічае ў залі, справу пераносяць на іншы тэрмін, але падсуднага не вызваляюць, а накіроўваюць назад у прыёмнік-разъмеркавальнік. Гэтыя дзеяніні ўладаў належыць прызнаць незаконнымі, антыканстытуцыйнымі: яны груба парушаюць права асобы на абарону падчас судовага працэсу. Адзначым, што адвакат мае права ўдзельнічаць на толькі ў разглядзе справы судом ці іншым органам, але і на іншых стадыях адміністрацыйнага працэсу, напрыклад падчас азнаямлення правапарушальніка з матэрыяламі справы.

Замест адваката абарону правапарушальніка падчас разгляду справы ў судзе (альбо ў іншым органе, які ўпаўнаважаны разглядаць адміністрацыйную справу) можа ажыццяўляць **прадстаўнік – ім можа быць любы грамадзянін**. Калі правапарушальнік на пачатку працэсу заявіць, што «прысутны тут грамадзянін N будзе майм прадстаўніком» – суд, у адпаведнасці з артыкулам 62 Канстытуцыі, ня мае права ў гэтым адмовіць. Пра гэта гаворыць пункт 5 пастановы Пленуму Вярхоўнага суду РБ «Аб практике выкарыстаньня судом заканадаўства, што рэгулюе вытворчасць па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях» (1999 г., № 1). Прадстаўнік павінен мець пашпарт. Прадстаўніку пажадана мець і копію згаданай пастановы Пленуму Вярхоўнага суду, каб даказаць слушнасць вашага хадайніцтва. У якасці прадстаўніка, калі ёсьць магчымасць, варта запрасіць прад-

---

стаўніка праваабарончай арганізацыі альбо прадстаўніка любога зарэгістраванага грамадзкага аб'яднання, сябрам якога вы зъяўляецеся (дзеля гэтага адмысловы можна ўступіць у шэрагі гэтай арганізацыі).

Калі суд ці іншы ўпаўнаважаны орган не прызнае правапарушальніка вінаватым у зъдзяйсненні адміністрацыйнага правапарушэння – справа спыняеца і лічыцца, што грамадзянін не прыцягваўся да адміністрацыйнай адказнасці.

Калі суд ці іншы ўпаўнаважаны орган прызнае правапарушальніка вінаватым у зъдзяйсненні адміністрацыйнага правапарушэння, яму адначасова прызначаецца адна з мераў адміністрацыйнага спагнання: папярэджанье, штраф альбо адміністрацыйны арышт. Папярэджанье не выкарыстоўваецца ў адносінах да асобаў, якія прыцягваюцца да адміністрацыйнай адказнасці паўторна – гэта значыць на працягу году з таго часу, як у адносінах да іх была вынесеная іншая пастанова аб прызнанні вінаватым у зъдзяйсненні адміністрацыйнага правапарушэння.

Пастановы па артыкулах асаблівай часткі КаАП, за парушэнні якіх прадугледжаны адміністрацыйны арышт, можа выносіць толькі суд.

Калі вас прызналі правапарушальнікам – гэта значыць, што вы зъдзейснілі правіннасць: наўмыснае ці неасцярожнае дзеяньне альбо бяздзеяньне, за якое прадугледжана адміністрацыйная адказнасць. Гэта адказнасць можа быць зафіксавана і ў нейкім падзаконным акце, але ў рашэнні аб аваязковыя павінна быць спасылка на артыкул КаАП, які хаяць спасылаецца на гэты падзаконны акт.

Пастанова аб накладанні адміністрацыйнага спагнання павінна мець усе неабходныя рэквізыты ў адпаведнасці з артыкулам 261 КаАП. Пастанова агульваеца асобе, у адносінах да якой яна вынесеная, а копія ўручаетца ёй на працягу трох дзён. Калі правапарушальнік не прысутнічаў падчас разгляду справы, копія пастановы высылаецца яму поштаю.

### **Як абскарджаць пастановы аб адміністрацыйным правапарушэнні**

Калі адміністрацыйную справу разглядае ня суд, а іншы дзяржаўны орган ці службовая асоба, прынятае рашэнне не зъяўляеца канчатковым, яно можа быць абскарджанае накіраваньнем у вышэйшы орган ці вышэйшай службовой асобе. Такое абскарджанье прыпыняе выкананье рашэння па адміністрацыйнай справе. Скарга падаецца ў той

---

орган, які вынес рашэньне. Гэты орган альбо службовая асоба абавязаны перадаць скаргу ў орган, які правамоцны яе разглядаць. Дзяржаўная пошліна па гэтых скаргах не спаганяецца.

Больш эфектыўным і паспяховым зъяўляеца **абскарджанье рашэння па адміністрацыйнай справе ў судзе**. Такім чынам можна абскарджаць любое рашэньне несудовага органу па адміністрацыйных спрахах, нават ня трэба карыстацца апісаным вышэй абскарджаннем у вышэйшым несудовым органе. **Дзяржаўная пошліна па такіх скаргах невялікая** (ад 0,5 да 3 базавых адзінак), а эфектыўнасць абскарджання – вельмі высокая. Прынамсі, па спрахах, што ня маюць палітычнага падтэксту, судзьдзі вельмі часта адносяцца крытычна да матэрыялаў, якія падаюцца з боку міліцыі, яны спыняюць справу альбо накіроўваюць пратаколы на дапрацоўку. Такім чынам, напрыклад, калі асобу не задавальняе пастанова, прынятая адміністрацыйнай камісіяй выканкаму, найлепей не марнаваць час і не пісаць скаргу ў мясцовы выканаўчы камітэт; а адразу звязацца ў суд. Тэрмін абскарджання – 10 дзён. Для напісаньня скаргі належным чынам мэтаэзгодна пракансультавацца ў мясцовай праваабарончай арганізацыі.

Калі ж вашая справа адразу была вырашана судом – такое рашэнне зъяўляеца канчатковым і не падлягае касацыйнаму абскарджанню. Але ў той жа час можна напісаць надзорную скаргу ў вышэстаячы суд, а потым – у Вярхоўны суд. Таксама надзорная скарга можа быць пададзеная ў раённую ці вышэйшую прокуратуру для апратэставання рашэння. Такая скарга таксама не абавязкова прыпыняе выкананьне судовага рашэння і не зъяўляеца эфектыўным сродкам абскарджання.

Апошні сродак для абскарджання, калі вычарпаныя ўсе магчымыя шляхі для перагляду спраўы на нацыянальным узроўні, – можна паспрабаваць падаць скаргу ў Камісію па правах чалавека ААН.

### Выкананьне пастановы па справе аб адміністрацыйным правапарушэнні

Пастанова суду аб накладаньні адміністрацыйнага спагнаньня падлягае неадкладнаму выкананню, паколькі яна набывае сілу з моманту абвяшчэння. Але **тэрмін даўнасці выкананьня – 3 месяцы**. Гэта значыць, што калі за трэх месяцаў пасыля яе абвяшчэння выкананьне пастановы не пачалося – яна губляе сілу. Напрыклад, калі прынятая пастанова аб накладаньні адміністрацыйнага арышту не была выка-

---

наная на працягу трох месяцаў з моманту абвяшчэння – яна ўжо ня можа быць выкананая.

Натуральна, што пастанова аб папярэджаныні не патрабуе нейкай асаблівай вытворчасці дзеля яе выкананьня.

Калі прысуджаны адміністрацыйны штраф – **правапарушальніку даецца 15 дзён для добраахвотнага выкананьня пастановы і выплаты штрафу. У гэты час не дазваляецца ажыццяўленыне якіх-небудзь дзеянняў па прымусовым спагнаныні штрафу**. Калі ў гэты 15-дзённы тэрмін судовы выканаўца спрабуе апісаць маёмысць аштрафаванага – такія дзеянні зьяўлююцца незаконнымі.

Невялікія адміністрацыйныя штрафы (якія накладаюцца на месцы правапарушэння службовымі асобамі) могуць сплачвацца на месцы.

Асобам ува ўзроўніце ад 16 да 18 гадоў таксама можа быць дадзены штраф, калі яны маюць уласныя крыніцы даходу. Але калі яны зьдзейснілі мелкае хуліганства, наўмыснае пашкоджаныне вайсковага білета ці няяўку ў ваенкамат – адміністрацыйны штраф накладаецца на бацькоў.

Памеры штрафаў вагаюцца ад 0,1 да 300 базавых адзінак, а для службовых асобаў – да 500 МЗП. Штраф выплачваецца праз банк пералікам грошай на адпаведны рахунак.

**Калі аштрафаваны не сплаціў грошы ў пятнаццацідзённы тэрмін – спагнаныне накладаецца на заробак** ці прыраўнаваны да заробку прыбытак (стыпэндыя, пэнсія і іншыя рэгулярныя даходы). Нават калі штраф складае 300 базавых адзінак, а стыпэндыя – 13 тысяч, штраф усё роўна павінен сплачвацца з стыпэндыі, нягледзячы на тое, што такімі тэмпамі спагнаныне будзе ажыццяўляцца шмат гадоў. Да заробку і іншых рэгулярных даходаў не прыраўнóваюцца разнастайныя кампэнсацыйныя выплаты, выхадныя, чарнобыльская і дзіцячыя дапамогі. Спагнаныне штрафу выконвае на патрабаваныне судовага выканаўцы (які працуе пры судзе па месцы жыхарства аштрафаванага) бухгалтэрэя па месцы працы даўжніка ў адпаведнасці з выкананым лістом. Скарт на парушэнні ў дзеяннях судовага выканаўцы можна падаваць і старшыні таго суду, пры якім працуе судовы выканаўца, і таму органу, які наклаў адміністрацыйнае спагнаныне.

З заробку правапарушальніка ў месяц нельга вылічваць больш за 20 % супольнага даходу (бярэцца ў разылік сумы пасыля выплаты падаткаў). Калі ж бухгалтар мае некалькі выканаўчых лістоў на аднаго чалавека, нават па адной справе, – дазваляецца вылічваць да 50%. На

---

практыцы судовы выканайца ўлічвае тыя даходы, што ляжаць на паверхні, – калі чалавек працуе на некалькіх працах, цалкам магчымы, што судовы выканайца, даведаўшыся пра адну крыніцу даходу, ня стаНЕ шукаць іншых.

Калі надзорная інстанцыя адмяняе пастанову аб спагнаньні адміністрацыйнага штрафу – выплачаныя ў лік штрафу сумы мусіць быць вернутыя даўжніку. Таму трэба захоўваць квіткі на выплачаныя ў лік штрафу сумы.

**Калі аштрафаваны ня мае заробку – спагнаньне накладаецца на маёмасыць** г. зн. на асабістую рэчы, супольную маёмасыць мужа і жонкі (для гэтага трэба правесыці разъдзел маёмасыці), рахункі ў банку.

Грамадзянскі працэсуальны кодэкс дае сыпіс рэчаў, на якія спагнаньне не пашыраецца, – гэта мінімум, неабходны для нармальнага існаванья асобы: адзеньне, ежа, мэбля і іншыя рэчы.

Калі спагнаньне накладаецца на маёмасыць, судовы выканайца рабіць воліс (арышт) маёмасыці даўжніка. Гэта працэдура праводзіцца ў працоўны дзень, у працоўны час пры прысутнасці аштрафаванага і двух панятых. Калі аштрафаваны ня можа прысутнічаць, дазваляецца рабіць воліс у прысутнасці прадстаўніка ЖЭСу ці выканкаму. Пры ажыццяўленыні волісу судовы выканайца зыходзіць з таго, што ўся маёмасыць у памяшканыні (пакоі), якое займае даўжнік, належыць даўжніку. Таму ў практыцы выканайчыае вытворчасці вельмі часта адбываюцца спрэчкі наконт таго, што судовы выканайца арыштаваў маёмасыць, якая не належала даўжніку, а проста захоўвалася ў ягоным памяшканыні (гэтыя спрэчкі вырашаюцца ў судовым парадку). Адзначым, што судовы выканайца падчас волісу ацэнівае маёмасыць прыблізна – ён жа ня ведае, колькі грошай будзе атрымана ад продажу кожнай з рэчаў. Таму судовы выканайца звычайна апісвае болей рэчаў, чым неабходна. Астатнія застаюцца пад арыштам (іх нельга прадаваць ці зьнішчыць), але не пакідаюць пакою даўжніка, і імі можна карыстацца.

Падчас волісу аштрафаваны мае права ўказаць рэчы, на якія трэба накласыці арышт у першую чаргу. Выніковым дакумэнтам волісу зьяўляецца акт волісу. Ён павінен рабіцца такім чынам, як гэта вызначана ў Інструкцыі аб выканайчай вытворчасці, зацверджанай Міністэрствам юстыцыі яшчэ ў 1985 г., і артыкулам 505 Грамадзянскага працэсуальнага кодэксу. Акт волісу складаецца судовым выканайцам і падпісваецца прысутнымі асобамі. Копія акту пакідаецца ўладальніку маёмасыці.

---

Арыштаваная маёмасыць прадаецца судовым выканайцам праз аўкцыёны ці камісійныя крамы.

Выкананыне пастановы суду аб адміністрацыйным арышце ажыцьцяўляеца неадкладна – калі суд не дае адтэрміноўкі зьнейкіх паважных падставаў, правапарушальніка накіроўваюць адбываць адміністрацыйны арышт непасрэдна з пакою суду. Час адміністрацыйнага затрымання залічваецца ў тэрмін арышту. Тэрмін арышту вызначаецца ў межах 3–15 сутак, але калі чалавек мае некалькі пастановаў аб арышце – ён мусіць адбываць іх адзін за адным. Заробак па асноўным месцы працы падчас арышту не выплачваецца, а саміх арыштаваных могуць прыцягваць да грамадзка-карыснай працы.

Арыштаваныя адбываюць тэрмін арышту ў спэцыяльных прыёмніках альбо, у некаторых выпадках, у ізалятарах часовага ўтрымання – у асобных камэрэах. З арыштаваных спаганяеца кошт пражывання і харчавання за час арышту. Пры паступленні чалавека ў спэцпрыёмнік адбываеца рэгістрацыя і запіс у адмысловым часопісе, асабісты і мэдыцынскі дагляд, адабраныне грошай і рэчаў. Арыштаваных фатографуюць і бяруць у іх адбіткі пальцаў. На кожнага арыштаванага ў спэцпрыёмніку заводзіцца асабістая справа. Адміністрацыя абавязаная на працягу 24 гадзін паведаміць родным арыштаванага пра ягонае месцазнаходжанье.

**Арыштаваныя таксама маюць права** – таму варта патрабаваць азнаямлення з Палажэннем аб спэцыяльных прыёмніках пры органах МУС (зацьверджанае прыказам МУС 18 кастрычніка 1999 г. № 206), у якім гэтыя права замацаваныя. Арыштаваныя маюць права раз у тыдзень мыцца ў лазыні ці прымати душ, карыстацца сродкамі індывидуальнае гігіёны, харчавацца тро разы ў дзень, мець індывидуальнае спальнае месца, карыстацца акулярамі, лекамі, тытунёвымі вырабамі, мець асадку і паперу, пісаць скаргі начальніку ўстановы, прокурору, чытаць газеты і часопісы, кнігі. Пералічаныя рэчы і дадатковыя прадукты харчавання арыштаваныя маюць права атрымліваць ад сваіх родных.

У адпаведнасці з рэжымам, забаронена сумеснае ўтрыманье здаровых арыштаваных з тымі, у якіх выяўлены інфекцыйныя захворванні. Мужчыны і жанчыны ўтрымліваюцца асобна.

На жаль, умовы ў беларускіх спэцпрыёмніках не адпавядаюць ніякім нормам, яны нагадваюць катаваныне і папросту зневажальныя для людзей. На жаль, міжнародным назіральнікам не дазваляюць навед-

---

ваць гэтыя сумныя ўстановы. Душныя, цёмныя, маленькія камэры часта робяцца прычынай таго, што арыштаваныя адчуваюць сябе кепска. У такіх выпадках варта патрабаваць выкліку «хуткай дапамогі» – адміністрацыя спэцпрыёмніку ня мае права адмовіць у гэтым. Таксама адміністрацыя, у неабходных выпадках, павінна даставіць хворага ў стацыянар, але пасъля выздараўлення яго зноў могуць памясьціць у спэцпрыёмнік для адбыцця арышту.

### Зьбіцьцё пры затрыманьні альбо падчас съледztва

Праблема зьбіцьця пры затрыманьні альбо падчас съледztва сапраўды існуе. Гэты мэтад выкарыстоўваецца і ў якасці помсты з боку мянутой, і як спосаб выбіць патрэбныя съледчаму съведчаньні. Часцей за ўсё зьбівае ня съледчы, а мент.

Прэвэнтыўная парада: не давайце падставаў для катаваньняў. Гэта значыць не аказвайце непатрэбнага супраціву міліцыі, не ўступайце ў славесную сварку, не рэагуйце на лаянку і правакацыі. Карысна заўжды даць зразумець съледчаму, што ў вас кепскі стан здароўя. Пры першай жа пагрозе катаваньняў трэба выказваць намер пісаць скаргу на неправамерныя дзеяньні съледчых органаў. Калі вас катуюць службоўцы, якія ня маюць дачыненія да вядзення вашай справы (апэратыўнікі, мянты, ахоўнікі съледчага ізалятару), – паведамляйце пра гэта таму, хто вядзе вашую справу і адначасова пішыце скаргу ў пракуратуру і вышэйстаячай службовай асобе таго службоўцы, які ўжываў катаваньні.

Калі вас зьблілі пры затрыманьні ў міліцыі – патрабуйце, каб вас даставілі ў траўматпункт альбо выклікалі «хуткую дапамогу». Тут можна сымуляваць больш істотныя пашкоджаньні, чым вам рэальна былі нанесеныя. Запомніце імя і прозвішча ўрача, што вам аказваў дапамогу, запомніце дыягназ і прасіце, каб вам выдалі пісьмовую даведку. Калі пасъля катаваньняў вас не даставілі ў шпіталь, а толькі выклікалі «хуткую» – паведаміце ўрачу, хто вас зьбіваў, і даведайтесь ў яго ўсе звесткі пра брыгаду і пра выклік, на які брыгада прыехала. Калі вас зьблілі міліцыянты, у вас ёсьць два магчымыя шляхі дзеяньняў: 1) калі ў вас ёсьць падставы меркаваць, што вас у хуткім часе вызваліць, ня трэба даваць міліцыянтам зразумець, што вы маецце намер пісаць скаргу (у гэтым выпадку мянты заўжды па надуманых падставах затрымаваць вас да таго часу, як у вас зьнікнуць съяды зьбіцьця); 2) калі ў вас няма шанцаў на хуткае вызваленне, паспрабуйце сабраць як мага бо-

---

лей доказаў катаваньняў (зъяртайце ўвагу панятых на факт зъбіцьця, запісвайце гэта ўва ўсіх пратаколах, якія вам даюць на подпіс, а таксама запісвайце туды просьбу аказаць вам мэдычную дапамогу і даць ад-ваката, распавядзіце пра факт зъбіцьця іншым затрыманым і сукамэрнікам). Пасыля зъбіцьця патрабуйце мэдычнай дапамогі (сымулойце цялесныя пашкоджаньні і прыступы) і ў прысутнасці ўрача адзначайце факт катаваньняў ды патрабуйце мэдычнага агляду. Калі дапамога не была аказаная – зъяртайце на гэта ўвагу ўсіх, з кім вы знаходзіцесь ў камэры. Пры спатканьні з роднымі і абаронцамі прасіце дапамогі ў прадухіленыні катаваньняў (яны таксама могуць пісаць скаргі і заявы пра гэта). Абавязкова пішыце скаргу ў пракуратуру – дзеля гэтага вам трэба як мага больш дакладна запомніць усе абставіны катаваньня, у тым ліку званыне і выгляд ката, абстаноўку кабінэту, выгляд і званыні съведкаў зъбіцьця.

Для тых, хто знаходзіцца пад вартай у съледчым ізалятары, можна даць наступную параду – пры ўсіх магчымых выпадках рабіце мэдычны агляд. Дасьведчаныя рэцыдыўісты заўжды пры пераводзе з адной съледчай установы ў іншую патрабуюць фіксациі свайго стану здароўя ў мэдсанчастцы.

Увогуле можна вылучыць тры асноўныя сітуацыі, звязаныя зъбіцьцём:

**1. Бессыстэмны кароткачасовы гвалт**, матываваны страхам і ня-навісцю (напрыклад, пасыля масавай акцыі з сутыкненнямі міліцыянт, які моцна нацярпейся страху, кідаецца на затрыманых у машыне ці пастарунку). Агрэсар слаба кантралюе сябе, ахвяру выбірае збольшага выпадкова, б'е як прыйдзеца і тым, што апынеца ў руцэ (але ў выпадку бамбізы-амапаўца менавіта гэта і зъяўляеца небясьпечным). Утрымліваіце пасіўную абарону, ухіляйтесь, стаўце блёкі – звычайна гэткі прыпадак мінае даволі хутка. Даваць здачы, калі вы знаходзіцесь ў пастарунку, бадай што ня варта – гэта можа прывесці да таго, што ўсе прысутныя патэнцыйныя агрэсары сканцэнтруюцца на вас, да таго ж магчымыя праўныя наступствы. Выняткам з гэтай парады ёсьць сітуацыя, калі ўзынікае сур'ённая пагроза жыцьцю ці здароўю: у нападніка ў руках востры прадмет, нападнік спрабуе стрэліць у вас з табэльной зброі, нападнік намагаецца ўдарыць у жывот цяжарную жанчыну (на жаль, наўноўшая беларуская гісторыя ведае такія выпадкі). Псыхолягі рапаць «пераключыць» агрэсара слоўным узьдзеяньнем, запытаўшыся ў яго гучна і з рэзкай інтанацыяй нейкую загадку-

---

вую рэч, напрыклад: «З аквалянгам плаваеш?» Гэта часта (але не заўсёды) спрацоўвае, пажадана, аднак, мець такія загатоўкі загадзя, каб на патрэбу «загаварыць» нападніка.

**2. Бязмэтная, але асэнсаваная праява садызму,** звязаная з псыхічнымі ці сэксуальнымі адхіленнямі агрэсара. У некаторых спэцадзелях службоўцаў адмыслова прывучаюць да жорсткасці, маніпулюючы іх псыхікай; нярэдка прышчэпляеца ірацыянальная няневісьць да «апазыцыянэрэу», наладжваюцца адмысловыя відэапрагляды вучэбных фільмаў пра масавыя дэмансстрацыі, вядзеца актыўная прамыўка мазгou. Прыкладам гэткіх псыхалагічна жорсткіх, але прадуманых садысцкіх дзеянняў могуць быць паводзіны АМАПу пасля памятных падзеяў «Маршу Свабоды».

Напады ў такіх сітуацыях могуць быць доўгія і жорсткія (мэта – біць у болевыя крапкі), часта звязаныя з іншымі дзеяннямі, скіраванымі на прыніжэнне і маральнае катаванне чалавека. Злачынцы, аднак, звычайна кантролююць сябе і стараюцца не давесыці справу да съмартнай небяспекі, хаця – насуперак распаўсюджанаму міту – мала хвалююцца пра съяды зъбіцца.

Няма сэнсу апэляваць да здаровага сэнсу ці спачування людзей, якія могуць разважліва катаваць безбаронных людзей, – ні аднаго, ні другога яны хутчэй за ўсё ня маюць. Вам варта быць маральна гатовымі да агрэсіі, якая можа прывесыці да адчувальных пашкоджанняў. Калі вас б'юць, імкніцеся абараніць жыццёвую важныя органы: лепши адбітыя ў кроў руکі, плечы й ногі, чым праломленая галава альбо адбітыя ныркі.

Нягледзячы на боль і стрэс, стараіцеся ня страціць адчування рэчаіннасці і чалавечай годнасці. Майце на ўвазе: калі вы страціце контроль над сабой, станецце прыніжацца, прасіць літасці, адмаўляцца ад сваіх перакананняў – вы надломіце сваю псыхіку, і гэта можа мець для вас нашмат горшыя наступствы, чым пераломы костак. Косткі дакладна зрастуцца, а псыхіка – не заўсёды. Такім чынам, у падобнай сітуацыі важней абараніцца ад прыніжэння, чым ад зъбіцца. Не суудзельнічайце ў сваім уласным катаванні («стань, каб мне было зручней цябе біць»), не дазваляйце выкарыстоўваць сябе для катавання іншых (прыклад, узяты з жыцця: некалькі чалавек, скаваных кайданкамі, прымушаюць легчы на падлогу, ад іншых патрабуюць па іх праісці), нават калі вам пагражаютць. Увогуле, салідарнасць у такіх сітуацыях

---

– неацэнная вартасыць: падтрымлівайце іншых размовамі, спачуваньнем, – гэта надасыць вам сілы.

Калі вы маеце захворваньні альбо інваліднасъць, якія ператвараюць зьбіцьцё ў съмяротна небясьпечную пагрозу, ясна папярэдзьце агрэсарай – яны не зацікаўленыя ў давядзеныні вас да съмерці. Калі адчуваецце сябе кепска – патрабуйце мэдyczнай дапамогі, ня факт, што яна прыйдзе хутка, але шанец ёсьць.

У камуніканіях будзьце неагрэсіўныя, але ўпэўненыя ў сваёй слушнасці. Бессэнсоўна пераконваць катай, што вы «прастой чэлавек, проста міма прахадзіл». Нават калі гэта будзе праўдай – вам ніхто не паверыць. Такім чынам вы праявіце страх і няўпэўненасъць, а гэта выклікае дадатковае жаданьне «папрэсаваць».

Не ўхіляйцеся ад размоваў, не маўчице, калі пра вас гавораць лухту, якой прамываюць мазгі «ахоўнікаў парадку» дзяржпрапагандысты, – адказвайце, бараніце сваю годнасъць. Спрачайцесь, гэта ў вашых інтэрэсах! Любы нападнік хоча выглядаць разумнейшым за сваю ахвяру, таму з высокай верагоднасцю ўцягненца ў спрэчку – і пры гэтым, хутчэй за ўсё, спыніць агрэсію (ён жа хоча паказаць інтэлект), калі вы, вядома, ня будзеце пасылаць яго «на тры літары». Не адказвайце на лаянку лаянкай: у адрозненьніе ад вашых праціўнікаў, вы – разумны чалавек. Уменьне пераканаўча гаварыць і ўпэўнена паводзіць сябе ў складанай сітуацыі выклікае павагу, нават у непрыяцеля, таму гадуйце ў сябе адпаведныя здольнасці.

**3. Катаваньне для прымусу:** напрыклад, спроба «прышыць» справу, прымусіўшы ахвяру падпісаць прызнаньне, альбо «выбіваньне» паказаньняў на іншых. Гэта, бадай, найгоршы выпадак. У злачынцы ёсьць мэта і шырокі арсэнал сродкаў, якія могуць улучаць систэматычнае зьбіцьцё, шантаж, катаваньне голадам альбо бяссоньнем і г. д. – можна было б напісаць цэлую кніжку, толькі апісваючы тыя мэтады, што выкарыстоўваюцца сучаснымі гестапаўцамі. У гэтай сітуацыі вельмі цяжка даваць парады, яшчэ й таму, што чалавек, які доўгі час церпіць зьдзекі і катаваньне, перажывае пэўнае скрыўленьне ў сваім сьветаадчуваньні, губляючы разум і памяць. Ня шмат шанцаў на тое, што нашыя рэкамэндацыі застануцца на паверхні съядомасъці. Адзіная парада – папярэдзьце вашых катай, што на судзе вы адмовіцесь ад усіх паказаньняў, дадзеных падчас съледства.

Тут шмат што залежыць ад вашых наступных дзеяніньняў пасыля катаваньняў. Паведамляйце праз родных і адваката пра факт катавань-

---

няў (абавязкова – у пісьмовай форме, у выглядзе скаргаў!). Хутчэй за ўсё, вашае выратаванье будзе залежаць не ад вас – найлепшай вашай зброяй стануць вашия сябры, родныя, аднадумцы, роля якіх – «рыць зямлю», каб вышыянуть вас на волю, актыўна інфармаваць СМІ аб ваших пакутах, дамагацца сустрэчаў, рабіць перадачы і г. д. Як паказвае беларуская практика, чым болей увагі прыцягнута да зыняволенага і чым актыўней дзейнічаюць ягоныя сябры, тым меншай імавернасць, што яго будзе катаваць, і тым большая імавернасць, што ён будзе вызвалены хутчэй, чым яго пасыпецца зламаць.

## Правілы бяспекі для ўдзельнікаў вулічных акцыяў

Удзельніку кожнай несанкцыянованай уладамі акцыі (мітынгу, пікету, раздачы альбо раскідкі газэтаў і ўлётак) трэба быць падрыхтаваным да затрымання і ведаць свае дзеяньні, калі гэта здарылася. Асабліва гэта датычыцца масавых мерапрыемстваў – мітынгаў, шэсціцяў, пікетаў. Актыўісты арганізацыі павінны мець інструкцыю, што трэба рабіць у выпадку затрымання.

На ўсе масавыя мерапрыемствы варта зьяўляцца цвяроўзымі, з пашпартам, бяз зброі і без сакрэтных дакумэнтаў альбо кампраматных рэчаў.

Калі вас затрымліваюць падчас масавага «хапуна» – паспрабуйце даведацца максымум інфармацыі пра таго, хто вас затрымлівае. Калі вас заявілі ў аўтобус разам зь іншымі затрыманымі – даведайтесь, хто яны, і паведаміце сваё прозвішча (той, хто першы выйдзе на волю, паведаміць таварышам колькасць і прозвішчы затрыманых; таксама можна выклікаць іх у якасці съведкаў). Па дарозе ў пастарунак паспрабуйце, калі гэта магчыма, патэлефанаваць праз мабільны тэлефон і паведаміць таварышам, што вас затрымалі (трымаючы ў кішэні тэлефон, набирайце нумар і ўтолас спытайце: «Я просты грамадзянін Сяргей Іваноў, за што вы мяне везяце ў Заводскі РУУС?»). Калі тэлефон адбіраюць – абавязкова адключыце яго.

Калі вас гвалтам халаюць у натоўпе людзі ў цывільным і без паказу службовага пасъведчання – біце іх, вы маецце права аказаць супраціў. Можна крыкам прыцягнуць увагу мінакоў. Калі вас вядуць да легкавога аўтамабіля – паспрабуйце запомніць яго нумар, колер і марку.

Трэба памятаць, што большасць затрыманняў адбываецца не падчас самай акцыі, а па яе заканчэнні. За актыўнымі ўдзельнікамі, якіх папярэдне адзінялі на відэа, палююць людзі ў цывільным. Падчас руху

---

па вуліцы трэба старацца ісьці не па ходзе транспарту, каб пазьбегнуць затрыманьня з машины. Удзельнікі акцыяў, якія маюць пры сабе съягі, павінны вырашыць пытаньне, куды хутка схаваць сымболіку. Паводзіць сябе трэба спакойна і не правакаваць міліцыю да гвалтоўных дзеяньняў супраць вас.

Своечасова і бяспечна сисыці з акцыі таксама вельмі важна. Перад тым як сисыці, паглядзіце ўважліва вакол сябе. Калі заўважыце падазроных, адпаведнай зынешнасыці людзей побач, пастараіцеся адараўца-ца ад іх. Сыход з акцыі ажыццяўляеца невялічкімі групамі па 2–4 чалавекі. Адышоўши ад месца акцыі, можна аднамамэнтна, у загадзя абумоўленым месцы, разысьціся ў розныя бакі. Калі вы пасыпахова сышлі – аbtэлефануйце сваіх: ці нікога не забралі? Магчыма, камусыці патрэбная дапамога.

Пры затрыманьні найлепей увогуле нічога не казаць пра свой удзел у акцыі. Вялікую ўвагу трэба надаць напісанью пратаколаў аб адміністрацыйным затрыманьні і адміністрацыйным правапарушэнні. Вас абавязкова павінны зь імі азнаёміць. У тлумачэннях да пратаколу трэба напісаць сваю вэрсію падзеяў. Ніколі ня трэба ні ў чым прызнавацца: прызнавацца – гэта дрэнная звычка. Згодна з нормамі права, абавязак даказваньня віны ляжыць на органе, які ажыццяўляе затрыманье. Гэта азначае, што вы маецце права не даваць аніякіх тлумачэнняў увогуле ці казаць тое, што лічыцце неабходным. Даказваць павінны яны, а ня вы. Таму ня трэба займацца самаабгаворамі.

## 5. ПРАВАКАЦЫІ

### Што рабіць, калі падкідваюць грошы

«Праваахоўныя» органы часам выкарыстоўваюць правакацыі супраць актыўістай апазыцыйнага руху. Вядомыя выпадкі, калі падкінутыя ў кватэру, дачу, аўтамабіль альбо ў кішэні буйныя сумы грошай, фальшывыя грошы ці агнястрэльная, халодная зброя служылі падставай для прыцягнення асобы да крымінальнай адказнасці альбо цягнулі за сабой шантаж і іншыя непрыемнасці. Натуральная, прадухіліць усе магчымыя правакацыі дастаткова цяжка, аднак веданьне некаторых простых правілаў дазволіць пазбегнуць найбольыш імаверных правакацыйных тэхнікаў, што звычайна выкарыстоўваюцца «праваахоўнікамі» зыходзячы з стандартных мадэлляў.

Трэба разумець усю небяспеку падкінутых прадметаў – яна мае ня толькі патэнцыйнае юрыдычнае, але і простае псыхалягічнае значэнне. Гэткія правакацыі служаць некалькім мэтам:

- узбуджэнне супраць асобы крымінальнай справы з магчымым давядзеннем яе да судовага рашэння (пры гэтым першапачатковыя фальшывыя грошы могуць зьнікнуць зь сыпісу абвіавачанняў у сілу іх відавочнай бязглудзасці);

- затрыманне асобы альбо ўзяцьце яе пад варту з далейшым выбіваннем патрэбных съведчанняў і працяглай ізаляцыі асобы;

- атрыманне фармальных падставаў для далейших съледчых дзеянняў, у ходзе якіх можна даведацца пра палітычную дзейнасць арганізацыі і разбурыць яе;

- шантаж і вэрбоўка асобы ў інфарматары альбо «сакрэтныя супрацоўнікі» (фармат «свабода ў абмен на інфармацыю» найбольш часта выкарыстоўваецца супраць актыўістаў сяродняга звязана).

Такім чынам, падкінуты **фальшывыя грошы** Гэтая мэтодыка вельмі добра адпрацаваная «праваахоўнымі» органамі, паколькі часта выкарыстоўваецца ў барацьбе з эканамічнай злачыннасцю, харніцтвам і карупцыяй. Звычайна гэта робіцца з згоды вышэйшых «праваахоўнікаў». Можна сказаць, што ў пэўным сэнсе дадзеная мэтодыка працуе выкшталцона – процістаяць ёй вельмі цяжка. Тому для абароны ад гэткіх дзеянняў патрэбныя два фактары: 1) дапамога пісьменнага адваката падчас затрымання і съледztва, 2) разумныя

---

дзеяньні падчас вобшуку альбо дагляду, у ходзе якіх знайдзены «фальшывыя» гроши.

Пры правядзеньні вобшуку можна запярэчыць незаконным спробам падкінуць гроши, наркотыкі альбо зброю. У гэтым выпадку трэба кіравацца тымі правіламі, якія мы пералічвалі ў парадах адносна правядзення вобшуку: неабходная наяўнасць пастановы аб правядзенныі вобшуку з санкцыяй праクтора; трэба патрабаваць запрашэнняня панятых (найлепей запрасіць і сваіх панятых – суседзяў); вобшук павінен праводзіцца ў прысутнасці ўладальніка памяшканья; колькасць панятых павінна адпавядаць колькасці пакояў, у якіх адбываецца вобшук; патрабаваць пасълядоўнага правядзенняня вобшуку (пакой за пакоем); звяртаць увагу панятых на тое, што адбываецца, скіроўваць іх увагу на дзеяньні кожнага з «праваахоўнікаў», але адначасова трэба самому сачыць за дзеяньніямі панятых; патрабаваць складанняня пратаколу з занясеньнем у яго прозвішчаў і пасадаў усіх прысутных (у выпадку калі нехта ад гэтага адмаўляецца, рабіць адзнаку пра прысутнасць падчас вобшуку неўстаноўленых пабочных асобаў); прасачыць, каб у пратаколе былі падрабязна апісаныя ўсе знайдзеныя і / альбо адабраныя прадметы і пазначаныя іх індывідуальныя прыкметы; у тэкст пратаколу трэба ўносиць усе заўвагі і пярэчаныні супраць дзеяньніяў «праваахоўнікаў». Асона адзначым, што пры адабраныні грошай **трэба пазначаць сэрыі і нумары купюраў і асобна адзначаць наяўнасць вадзяных знакаў** (настойліва патрабуйце ад міліцыянтаў выкананняня гэтага парадку, але калі гэта не робіцца – варты запісаць гэта самому ў тэксце пратаколу). Калі вы ня ўпэўненыя, што гэта вашыя гроши, – ні ў якім разе не дакранайтесь да іх і адзначце ў пратаколе, што вы ня маеце да гэтых рэчаў дачыненьня.

Пісьменныя дзеяньні падчас вобшуку памяшканья могуць працуці падкідванье недазволеных прадметаў непасрэдна падчас вобшуку. На жаль, ніхто не застрахаваны ад падкідвання ў кватэру альбо ў офіс фальшывых грошай (таксама як наркотыкаў ці зброі) яшчэ задоўгана да вобшуку. Нават пры добра наладжанай офіснай бяспечы, пільнай «дзівярной палітыцы» немагчыма прасачыць за кожным, хто ўваходзіць у памяшканье. Пры адсутнасці сталай начнай варты ў памяшканье могуць падкінуць фальшывыя гроши нават і ўначы. Калі ж, нечакана для вас, «праваахоўнікі» знайшлі загадзя падкінутыя забароненныя рэчы, у першую чаргу трэба давесыці сваю недатычнасць да іх: патрабаваць экспертызы на наяўнасць на рэчах ваших

---

адбіткаў пальцаў (калі гэта запакаваныя грошы – адбіткаў пальцаў на ўпакоўцы), поту, а на вашых руках – съядоў забароненых рэчываў, збройнага масла альбо фарбы, мікрачасцінак пораху. У любым выпадку, тут шмат што залежыць ад пісьменнасці адваката.

Інакш выглядае сітуацыя, калі вам спрабуюць падкінуць фальшывыя грошы непасрэдна пры затрыманні. Напрыклад, пасьля затрымання і дастаўкі ў пастарунак вас папрасілі выкласыці на стол усё, што знаходзіцца ў кішэнях. Пры гэтым трэба ўважліва сачыць за tym, як даглядаюцца выкладзеныя вамі грошы – і рублі, і даляры. Вашы праціўнікі могуць паспрабаваць адцягнуць вашую ўвагу, каб незадаважна падкінуць вам фальшывую купюру. Калі вашыя грошы адбіраюць (пры затрыманні альбо дзеля экспэртызы), то патрабуйце перапісу нумароў і сэрыяў адабраных купюраў. Таксама патрабуйце занясеньня ў пратакол адабраныя словаў, што ўсе адабраныя купюры маюць вадзяныя знакі, у адваротным выпадку празь нейкі час вам могуць паказаць купюру, вырабленую на каляровым ксэраксе, пад нумарам адабранай у вас купюры. Такім чынам вас могуць абвінаваціць у вырабе і распаўсяджванні фальшывых грошай – для гэтага дастаткова адной вырабленай на ксэраксе купюры, а гэтыя крымінальны артыкул дастаткова цяжкі. Таму шмат што залежыць ад вашай уважлівасці і настойлівасці падчас адабраныя грошай і складаныя пратаколу адабраныя.

Часам практикуюцца і іншы варыянт. «Барацьбіты з злачыннасцю» упускаюць на падлогу (напрыклад, ля стала, дзе адбываецца дагляд) фальшывую купюру, звычайна гэта 100 даляраў. Натуральная чалавечая рэакцыя – падняць грошы, якія ўпалі, альбо міліцыянты могуць нават папрасіць вас падняць з падлогі гэту купюру. У выніку пры наядунасці на фальшывых грошах вашых адбіткаў пальцаў несправядлівае абвінавачаныне вас у распаўсяджванні фальшывых грошай значна спрашчаецца. Часам гэткі фокус ажыццяўляецца каля абменнага пункту.

Таксама вам могуць падкінуць фальшывую купюру пры пераліку грошай, а пасьля могуць папрасіць вас пералічыць іх самастойна (яшчэ да складаныя пратаколу!). Для таго каб справакаваць вас на ўласнаручны пералік і, адпаведна, на дотык да фальшывай купюры, міліцыянты пасьля пераліку могуць нават назваць большую (альбо меншую) суму

---

грошай – на гэткія хітрыкі ня трэба паддавацца, трэба казаць, што гэты лік не адпавядзе рэчаіснасьці, і сказаць, каб міліцыянты самастойна нанава пералічылі гроши. Трэба разумець, што падчас гэтай працэдуры колькасъць грошай ужо ня мае прынцыповага значэння: міліцыянты ня будуць скажаць яе пры пераліку проста так. Таму пры адабраныні грошай парадак дзеяныняў павінен быць такі:

- вы ў прысутнасьці панятых выкладаеце гроши на стол і ўважліва сочыце за імі;
- на вашых вачах і на вачах панятых адабраныя ў вас гроши пералічваюцца;
- калі сума не адпавядзе рэчаіснасьці, вы адзначаеце гэта ўголас і патрабуеце яе пераліку;
- сума адабраных грошай заносіцца ў пратакол з апісаньнем кожнай адабранай купюры з адзнакай нумару, сёрыі і наяўнасьці вадзяных знакаў;
- пасыля гэтага вы чытаеце пратакол, маедзе права ўносіць у яго заувагі, у тым ліку пра колькасъць і ўласцівасці адабраных купюраў;
- падпісваеце пратакол.

Буйныя сумы нефальшывых грошай у якасці правакацыі выкарыстоўваюцца значна радзей (напрыклад, падкідваюць разам з наркотыкамі альбо пры правакаваныні хабару). Гэта звязана з тым, што няма забароны грамадзяніну мець пры сабе вялікія гроши (гэта ня ёсьць парушэннем заканадаўства – вы заўжды можаце адказаць, што пазычылі гэтыя гроши), а для саміх апэратораўнікаў атрыманыне сапраўдных грошай для інспектавання звязанае з пэўнымі адміністрацыйнымі цяжкасцямі (рэчавыя доказы ў выглядзе вялікіх грошай занадта часта зынкаюць з матэрыялаў справы). Таму асыцерагацца трэба пераважна абвінавачаныя ў захоўванні фальшывых грошай.

Натуральна, трэба адмаўляцца ад датычнасці да тых грошай, якія вам не належаць. Ні ў якім разе **ня трэба дакранацца да тых купюраў, якія вам не належаць**, каб не пакінуць адбіткаў сваіх пальцаў на фальшывых купюрах. У выпадку калі вы сапраўды мелі пры сабе буйную суму грошай і вас спрабуюць абвінаваціць у тым, што гэтыя гроши фальшывыя, – патрабуйце абавязковага складання пратаколу адабраныня з абавязковым пазначэннем усіх нумароў купюраў і адзнакай пра наяўнасць вадзяных знакаў.

---

Што рабіць, калі падкідваюць зброю  
альбо абвінавачваюць у яе нашэнныі

Правакацыі з выкарыстаньнем халоднай зброі ня ёсьць распаўсюджанай зьяявай, хоць часам гэткі мэтад і выкарыстоўваецца для застрашэння і наступнай вэрбоўкі апазыцыйных актыўістаў (для міліцыянтаў гэта зручна, паколькі дастаць халодную зброю для іх вельмі праства). Таму трэба памятаць, што злачынствам зьяўляеца выgrab і продаж халоднай зброі, а захоўванье і нашэнне халоднай, пнэўматычнай, газавай зброі злачынствам не зьяўляеца. Злачынствам ёсьць таксама нашэнне альбо перавозка халоднай зброі асобай, якая на працягу году прыцягвалася да адміністрацыйнай адказнасці за гэткае дзеяньне. Так што калі вам падкінулі халодную зброю – ня трэба пужацца: крымінальная адказнасць вам не пагражает. Асобная парада тым, хто носіць з сабой съцізорыкі: вы не абавязаныя адрозніваць якасці халоднай зброі – для гэтага патрэбныя спэцыяльныя веды, якіху шарогавага чалавека няма (напрыклад, якасць сталі). Таму калі ў вас знайшлі нож альбо съцізорык і абвінавачваюць у тым, што гэта быццам бы «халодная зброя» – карысна мець пры сабе даведку, што гэта ня ёсьць халоднай зброяй, а калі даведкі няма – упэўнена патрабаваць правядзення экспертызы прадмета. У любым выпадку, гэта толькі адміністрацыйнае правапарушэнне.

Усё, што мы сказаі пра халодную зброю, пашыраеца на зброю пнэўматычную, газавую і штурхальную (арбалеты).

Найбольш часта міліцыянты (асабліва на ніжэйшым узроўні) выкарыстоўваюць у мэтах правакацыі падкінутыя патроны. Справа ў тым, што падкінуць агнястрэльную зброю досыць цяжка – яе зварот кантроляеца ў органах міліцыі дастаткова строга і яна звычайна мае нумар (паказальна, што Марынічу падкінулі пісталет рэдкай іншаземнай маркі, які выкарыстоўваецца спэцслужбамі і на якім вытрайлены кіслаты нумар). Патроны ж не падлягаюць гэткаму жосткаму контролю.

Міліцыянты ўпадабалі наступную мэтодыку: падчас вобшуку альбо дагляду на падлозе рассыпаюцца некалькі патронаў і чалавеку кажуць – «Падбяры». Такім чынам на патронах аказваюцца адбіткі пальцаў – і гэтага ўжо дастаткова для ўзбуджэння крымінальнай справы. Таму, калі вам у кватэру, у офіс, у машыну падкінулі патроны (альбо нават адзін патрон), гранату (часыцей за ўсё з гладкай паверхніяй), галоўная парада – **ні пры якіх абставінах не дакранайцесь да гэтых прадметаў**.

---

**таў**, нават калі вас аб гэтым просьць міліцыянты. Абавязкова патрабуйце запрашэння панятых. Ужо ў прысутнасці панятых:

- Патрабуйце зьняцца адбіткаў пальцаў з знайдзеных предметаў і занясеньня гэтага факту ў пратакол. Калі міліцыянты адмаўляюцца гэта зрабіць (спасылаючыся на адсутнасць спэцыяліста), адзначайце гэту адмову ў пратаколе.

- Зьвярніце ўвагу панятых на тое, што ў вас на руках і на вонратцы няма съядоў збройнага масла. Патрабуйце зьняцца мазкоў з далоняў і вонраткі на аналіз утрыманья на іх мікрачасцінак мэталу альбо збройнага масла. Калі менты адмаўляюцца гэта зрабіць – патрабуйце занясеньня гэтай адмовы ў пратакол альбо рабіце запіс у пратакол самі.

- Калі вам падкінулі агнястрэльную зброю (пісталет, рэвалвер, ружожа) – патрабуйце зьняцца адбіткаў пальцаў ня толькі з паверхні гэтых рэчаў і з курка, але і з унутранага боку (патроны ў абойме, абойма, спусковы мэханізм і іншыя часткі).

- У выпадку калі вам падкідваюць патроны, то падчас дагляду варта ўголосіць і з прыцягненнем увагі панятых запатрабаваць ня толькі зьняцца адбіткаў пальцаў з патронаў, але і экспэртызы пораху і прыкметаў вырабу патронаў (натуральна, гэта немагчыма зрабіць на месцы, аднак гэта можна занесьці ў пратакол і тым самым выклікаць зъянтэжанасць правакатарапу).

- Пры падкіданні агнястрэльнай зброі варта запісаць у пратакол нумар, калі ён ёсьць на зброі.

Для мэтаў правакацыі, каб атрымаць вашыя адбіткі на зброі, вам могуць падкінуць нейкія часткі зброі (ствольную каробку, барабан, рамку). Уважліва сачыце за тым, што вам даюць у руці міліцыянты падчас вобшуку альбо дагляду. Нават калі вам дэманструюць запакаваны ў поліэтиленавы пакуначак патрон, быццам бы знайдзены пры вас, – не дакранайцесь да яго.

**Памятайце! Толькі вашыя адбіткі пальцаў зъяўляюцца для суду асноўным доказам вашай вінаватасці.** Адзначым, што апошнім часам пашырылася практика, калі ў адміністрацыйна затрыманых няўрадавых актывістаў (распаўсюднікаў друкаваных матэрыялаў, удзельнікаў масавых акцыяў) бяруць адбіткі пальцаў.

Мы не заахвочваем вас да нашэння зброі – звычайна гэта незаконна і неразумна. У экстраардынарным выпадку (напрыклад, на вас рыхтуюцца замах), калі вам трэба мець пры сабе агняпалную (альбо газ-

---

вую) зброю і няма дазволу на яе нашэньне – абавязкова трымайце пры себе заяву ад вашага імя на адрес будзь-якога РУУС у той мясцоўасці пра добраахвотную здачу зброі, пажадана з пазначанай сапраўднай датай. Тлумачыць паходжаньне гэтай зброі неабавязкова (вы вызываляецеся ад адказнасці пры добраахвотнай здачы любой зброі), але можна спаслацца на тое, што вы гэтыя рэчы выпадкова знайшли. Гэтая дробязь можа вельмі дапамагчы вам у выпадку затрымання.

## Што рабіць, калі падкідваюць наркотыкі

Для некаторых «апэратыўных» супрацоўнікаў і міліцыянтаў ніжэйшага і сярэдняга зывяна падкінуць чалавеку ў кішэню наркотыкі альбо шпрыц з наркатычным рэчывам – любімы мэтад дзейнасці. Звычайна гэтая мэтода выкарыстоўваецца на нізавым узроўні «праваахоўнікаў» для барацьбы з наркаманіяй супрацьпраўнымі сродкамі. Такім чынам быццам бы ствараецца падстава для прыцягнення да крымінальнай адказнасці (напрыклад, за «гандаль наркотыкамі»), і для недасьведчанага чалавека гэткая пагроза выглядае дастаткова верагоднай. Часцей за ёсё гэта ёсьць псыхалігічны сродак для шантажу з наступным прыцягненнем да «супрацоўніцтва» (г. зн. да «стукацтва»). Для судовага разгляду гэткая правакацыя часцей за ёсё будзе выглядаць занадта нацягнутай – калі вы дзейнічаеце пісьменна і не нагаворыце супраць сябе лухты. У выпадку, калі наркатычныя рэчывы падкінутыя невінаватай асобе – «даказаць» віну амаль немагчыма, нават шляхам фальсифікацыі доказаў. Так што збольшага пагрозы ўзбуджэння крымінальнай справы «за наркотыкі» найчасцей выкарыстоўваюцца толькі як падстава для затрымання чалавека з наступным шантажом пагрозай прыцягнення да крымінальнай адказнасці. Часам гэткая мэтодыка выкарыстоўваецца супраць актыўістаў моладзевых палітычных рухаў. Але вядомыя выпадкі, калі праз падкінутыя ў кішэню наркотыкі і грошы людзі праводзілі за кратамі гады.

Дапусьцім, вы заўважылі, што вам у кішэню міліцыянты падкінулі пакуначак зь невядомым рэчывам. Як трэба сябе весыці ў гэткай сітуацыі? Калі гэта было зроблена яшчэ да вашай дастаўкі ў пастарунак, то можна паспрабаваць па дарозе да мяntоўкі пазбавіцца ад «падарунку». Вядомы выпадак, калі дзяўчына, якой у джынсы падклалі пакуначак з герайнам, пазногцямі прарвала дзірачку ў кішэні, прашхнула пакуначак у штаніну, і пры выхадзе з машыны пакуначак вываліўся. Міліцыянты троі гадзіны шукалі пры ёй падкінутыя наркотыкі, але нічога не

---

знейшлі.

Але пазбавіцца ад падкінутага даволі цяжка. Таму калі вас даставілі ў пастарунак – не панікуйце і не абурайцеся. Галоўнае – ня трэба лезы ў кішэню і спрабаваць выкінуць пакуначак. Калі пакуначак ужо патрапіў вам у кішэню і вы ўжо знаходзіцесь ў пастарунку – дайце вашым праціўнікам зрабіць сваю справу. Аднак калі яны затым зробяць спробу зъдзеісьніць агляд вашай вонраткі альбо асабісты дагляд, ветліва, але цьвёрда і настойліва запатрабуйце запрашэння панятых і выкананьня ўсяго парадку правядзення агляду. Таксама можна заявіць, што вы хочаце добраахвотна выдаць наяўныя наркатычныя рэчывы (натурадльна, з тлумачэннем таго, якім чынам яны да вас патрапілі на самай справе) – у гэтым выпадку вы вызваліяецца ад крыміналнай адказнасці. Калі вас не папярэдзілі пра магчымасць добраахвотнай выдачы наркотыкаў – абавязкова адзначце пра гэта пры падпісаньні пратаколу.

Калі вы ўжо заўважылі, што вам падкінулі пакуначак зь невядомымі рэчывамі, то пры асабістым даглядзе ня лезыце самі ў кішэню. Няхай асабісты дагляд праводзяць міліцыянты і няхай яны самі дастануць падкінутую рэч. Пры гэтым уважліва сачыце за рукамі міліцыянтаў і прыцягвайце да гэтага ўвагу панятых. Тое самае важна рабіць пры любым асабістым даглядзе, паколькі наркотыкі могуць падкінуць і не-пасрэдна падчас дагляду – міліцыянту дастатковая заціснуць пакуначак у далоні, калі ён будзе лезыці да вас у кішэню. Таму калі вы ўпэўненыя, што вам не пасыпелі падкінуць анічога – варта дастаць усе рэчы з кішэні самастойна. Апэратыўнікі любяць пры аглядзе сунуць у руку затрыманаму нейкі пакуначак зь няявіннымі словамі «А гэта што такое?». Калі вы ўзялі пакуначак, каб лепей яго разглядзеце, то адбіткі вашых пальцаў будуць абавязкова скарыстаныя супраць вас. Будзьце асыцярожкныя, калі падчас дагляду альбо вобшуку прысутнічаюць «праваахоўнікі» зь іншых аддзяленняў, якія, здаецца, нічым не займаюцца, – менавіта яны часцяком і зьяўляюцца выкананіцамі правакацыі.

Ужо ў прысутнасці панятых патрабуйце, каб вам саstryглі пазногці, узялі мазок з далоняў і з рота (для наступнай экспэртызы). Усё забранае ў вашай прысутнасці павінны апячатаць і адправіць на экспэртызу. Памятайце, што праваахоўным органам будзе вельмі цяжка растлумачыць наяўнасць наркотыкаў у вашай кішэні без пацьварджэння наяўнасці мікрачасыцінак наркотыку пад пазногцямі, на далонях і ў роце.

---

Калі вам падкінулі не пакуначак, а шпрыц з бурай ці празрыстай вадкасцю альбо незразумелую рэч, закручаную ў поліэтылен, таксама ні ў якім разе не дакранайцеся да гэтай рэчы рукамі.

Пры панятых настойліва кажыце, што ўсё гэта правакацыя, і патрабуйце зьняцца адбіткаў пальцаў з шпрыца, пакуначка альбо скрутку. Зьвярніце ўвагу панятых на тое, што пальчатак у гэты момант на вашых руках няма і што вы ня маецце іх пры сабе. Заўважце і прадэманструйце адсутнасць съядоў адуколаў на вашых руках. Патрабуйце аналізу вашай мачы на аміконавую кіслату. Калі вам падкінулі шпрыц з бурай вадкасцю – авалязкова патрабуйце аналізу групы крыўі ў вас і ў шпрыцы.

Здараецца, што на шыю вешаюць скрутак, зь якога пазней пры панятых дастаюць герайн альбо іншы наркотык. Дзеяньні тыя ж – не дакранайцеся да рэчы рукамі, патрабуйце пры панятых узяцца мазка вашага поту і поту на скрутку, зьняцца адбіткаў пальцаў. Ізоў-такі, пры панятых адзначце, што ў вас на руках няма съядоў адуколаў.

Патрабуйце, каб усе знойдзеныя прадметы былі зъмешчаны ў поліэтыленавы пакунак.

Усе пазначаныя патрабаваныні і заўвагі павінны заносіцца ў пратакол асабістага дагляду альбо дагляду рэчаў. Калі міліцыянты ня робяць гэтага, нягледзячы на вашыя патрабаваныні, – адзначце гэта ў пратаколе ўласнаручна.

Гэткія дзеяньні зробяць амаль немагчымым абвінавачанье вас у незаконных дзеяньнях з наркатачнымі рэчывамі на ўзроўні, дастатковым для прыцягненія да крымінальнай адказнасці. Таксама і міліцыянты, пабачыўшы, што вы не разгубіліся, што вы дзеянічаце настойліва і пісьменна, зразумеюць немагчымасць шантажаваныня вас пагрозай прыцягненія да крымінальнай адказнасці за гэткія дзеяньні.

Ад небясыекі падкіданыя наркотыкаў ніхто не застрахаваны. Універсальных рэцептаў процідзеяньня тут няма, паколькі час ад падкіданыя наркотыку да яго выкрыцца можа займаць ад сутак (пры падкіданыні ў аўтамабіль) да хвілінаў (калі падкідаюць непасрэдна падчас дагляду). Стратэгія дзеяньня ў залежыць ад таго, на якой стадыі вы зразумелі, што сталі ахвярай правакацыі. Галоўнае – увага да таго, што адбываецца, і пільнасць да тых рэчаў, да якіх вы дакранаецеся.

## МАЛЫ КАНСЬПІРАТАР

### Ад рэдакцыі

«Малы кансьпіратар» – зборнік артыкулаў, напісаны часова свабоднымі людзьмі. Калі прачытаеце першы разъдзел, магчыма, вы ўжо ня будзеце мець патрэбы ўва ўжываныні парадаў з двух наступных. Калі пазнаёміцесь з другім разъдзелам – будзеце ведаць, на якой прававой падставе вам нельга прышыць тэрмін за чытаныне трэцягая, а калі прачытаеце трэці – будзеце цьвёрда ведаць, чаму найлепей маўчаць пра тое, што вы наогул бралі ў рукі гэтую кніжачку.

### ЯК ПРАЦАВАЦЬ У ПАДПОЛЬІ

У Польшчы пачатак барацьбы з чырвонымі для адных быў у 1944 г., для других – у 1956-м, для трэціх – у 1976-м. Ёсць тыя, што за пачатак бяруць стварэныне «Салідарнасці», а для некаторых гэта пачалося паслья польска-ярузэльскай вайны. Дакладна вядома адно: дата 13 сіння 1981 г. дазволіла кожнаму з нас усьвядоміць сэнс падпольнай працы. Ня трэба было нікога запэўніваць паслья дэмантратыўных дзеянняў мужных людзей, якія дапамаглі пераадолець страх і паказалі, што падпольнае жыцьцё дае нам шанец разьвіцца да свабоды. Толькі ў падпольлі мы былі ўпэўненыя, што грамадзкая арганізацыя, якую мы стварылі, ня будзе зынішчаная з дня на дзень.

З чырвонымі нельга вызначыць межы кампрамісу, якія б задавальнялі абодва бакі. Чырвоны ведае толькі прынцып пальца і рукі: дасі яму палец – не пасыпеш азірнуцца, як ня стане рукі.

У аснове падпольнай барацьбы ляжыць факт, што нелегальнай зьяўляецца сама ўлада і яе дзеянні. Яна не прытрымліваецца ня толькі Хартыі правоў чалавека, якія яна ратыфікаўала, і Канстытуцыі, якую зацвердзіла, але нават выканаўчых падзаконных актаў, абавязковых для яе паліцыі, такіх, як забарона выкарыстання дубінак у зачыненых памяшканьнях.

### Падпольле

Усім вядомы «ідэал» кансьпірацыі: зачыніцца ў чатырох сьценах і нічога не рабіць, каб нас не накрылі. Падпольная праца заключаецца ня ў tym, што ты сядзіш у склепе і пасылаеш сувязных на ўсе чатыры

---

бакі съвету. Кансьпіратар, якога шукае паліцыя, – гэта не «чалавек, за якім ходзяць», а той, пра якога КДБ ня ведае, дзе ён жыве і бывае. Па сутнасці, кансьпірацыя знаходзіцца на паверхні – але ня той, па якой ходзяць кадэбэшнікі.

Калі ўступаеш з кімсыці ў змову, гэта ня можа быць чалавек ніадкуль. Ён павінен мець пэўныя рэкамэндацыі. Блізкіх памочнікаў шукай сярод правераных і вядомых табе людзей. Толькі калі ўтворыши сетку асноўных контактаў і справа пачне круціцца, можаш даверыцца пасярэднікам. Калі адразу будзеш гуляць у вялікага кансьпіратара – узьнікне небяспечнасць таго, што вырасце ланцуг пасярэднікаў. Яны будуць прыхільнікамі справы Радзімы, але нічога рабіць ня будуць. Дастаткова аднаго міфамана, рэкамэндаванага табе праз трэція руکі, каб стварыць структуру дзеля самой сябе і якую ты будзеш вымушаны дэмістыфікаўцаць на працягу месяцаў.

Нягледзячы на тое што ў народзе жыве памяць Самас'еры, мужных ня так шмат. Таму беражы бяспеку сваіх супрацоўнікаў і сваю асабістую бяспеку. Часта ў пачатку арганізацыйнай працы, імправізуочы, мы парушаем прыведзеныя тут правілы бяспекі. Рызыкуем больш з прычыны страху, што ў дзеяньнях згубім хуткасць рэагаванья, што запозна адкажам на тое, чаго чакае ад нас грамадзкасць.

Нас павінна радаваць кожная праява салідарнасці, мы павінны дзейнічаць так, каб маўклівая большасць атасамляла сябе з намі, але ня трэба спадзівацца, што мы ўцягнем яе ў падпольную працу. Толькі ў патрыятычных кніжках увесь народ можа працаўцаць у падпольлі.

Аднак засыцерагайся амбітнасці – яна можа аддзяліць кансьпіратараў ад тых, для каго ты працуеш у падпольлі. Не суцяшай сябе марнымі спадзіваньнямі, не рабі камплімэнтаў грамадзкасці, ведай – на рызыкі ідуць нямногія.

Памятай: мы ня можам сабе дазволіць падпольную сацыяльную дзяржаву, у якой сотня чалавек бегае вакол ста тысячаў патрыётаў, праўда, гарачых, але іх крэда – «Вы жывіце з годнасцю, а мы будзем жыць з камфортом».

## Фірма

Падпольная грамадзкасць можа ўзгоднена і эфектыўна дзейнічаць, калі зынізу ператворыць індывидуальнае прадпрымальніцтва ў незалежныя самакіравальныя грамадзкія структуры фірмы. Ваеннае падпольле Армii Краёвай, насуперак супрацьлегламу меркаванью, ня

---

ўзнікла ў выглядзе піраміды нішаў з простай залежнасцю. Яно было сукупнасцю «фірм», паміж якімі былі распрацаўаныя функцыянальныя сувязі. Гэта было месніцтва, а не ляльнасць.

Дэвізам падпольля павінна быць правіла: малая група – вялікі бізнес. Чым больш аўтаномнае аб'яднаныне, тым меней арганізацыйных праблемаў. Парадокс – у падпольлі мы ажыццяўляем тыя прынцыпы рацыянальнай арганізацыі працы, якія камунікі імкнуліся вынішчыць. Структура фірмы павінна быць такой, каб максимальна зменшыць колькасць контактатаў. Таму спэцыялізаваныя ячэйкі павінны перадаваць адзін аднаму гатовы тавар, які не патрабуе чарговых узгадненняў, выпраўленняў, дапаўненняў.

Калі фірму ліквідуюць, яна аўтаматычна стварае свае чарговыя агентвы (напрыклад, выдавецтва арганізуе бібліятэку, якая абслугоўвае сваіх супрацоўнікаў, таварыства навуковых курсаў стварае асабістую паліграфію і г. д.). Думка пра спэцыялізацыю, накіраваная зьверху згодна з рашэннем, прынятым цэнтрам, зъяўляеца праявай бальшавізму. Паколькі менавіта ты, а ня Ікс, знайшоў спэцыяліста, які можа зрабіць схованкі вашым кансьпіратарам, – няма прычыны, празь якую ты б перадаў контакт зь ім у невядомы канал арганізацыі. Няма такай грамадзкой справядлівасці, у імя якой паляпшэнне ўмоваў бяспекі працы ў падпольлі не магло б пачацца менавіта з тваёй фірмы.

На пачатку дзейнасці якой-небудзь арганізацыйнай структуры яе цэнтар павінен скараціць да мінімуму новыя контакты. КДБ у імкнені разбурыць фірму можа зрабіць гэта толькі двумя спосабамі: знайсці каго-небудзь з цэнтру (калі гэты чалавек праходзіў па якой-небудзь справе ці яго вышуквала паліцыя) або заслаць у нашую сетку правакатара, які паступова будзе рабіць тут кар'еру. Выпадковыя, адзінковыя правалы не павінны цягнуць за сабой ланцуг масавых правалаў. Менавіта таму наша кансьпірацыя зъяўляеца вышрабаваньнем і з арганізацыйнага боку, паколькі мы як грамадзтва маєм пэўную долю бальшавізациі. Толькі хворая бальшавізмам арганізацыя ня можа працаваць без умяшальніцтва шэфа. Бальшавіцкі цэнтар стала пераходзіць на кіраваньне, таму што прамежкавыя зьевёны ня могуць ці ня хочуць (а часцей – усё разам) прымаць рашэнні.

## Тавар

Кожны з супрацоўнікаў фірмы мае дзіве магчымасць: пастаўляць ці хлам, ці гатовы прадукт. Каб эфектыўна працаваць у падпольлі, мы

---

павінны даводзіць да канца асобныя фрагмэнты кансьпіратыўнай працы і перадаваць яе адпаведным ячэйкам у патрэбным выглядзе. Гэты прынцып датычны сустрэч, інфармацыі, пошты. Калі мы прызначаем сустрэчу, то неабходна вызначыць час, месца, колькасць удзельнікаў, працягласць. Калі перадаем інфармацыю, трэба звязыць яе да пісьмовай формy, інакш ёсьць небяспека дэзінфармацыі і плётак. Калі мы перадаем каму-небудзь пакет нелегальнай літаратуры, трэба ведаць дакладную колькасць гэтай перадаванай літаратуры. Тавар, які варочаецца паміж каапэрантамі ў форме кволенъкіх груповак («мы толькі перадаем, у кансьпірацыі лепш меней ведаць»), у рэшце рэшт трапляе ў якую-небудзь «чорную дзірку», у якой ёсьць уваход і ніхто ня ведае выхаду, – і тады большы шанец, што яго знайдзе паліцыя.

У час пасъляваеннага беспартыйнага ўзнайлення краіны мы першае пакаленіне, якому пашчасыціла бачыць канкрэтныя вынікі нашай працы ў эпоху камунізму.

У падпольнай працы трэба эканоміць свой час і не ствараць залішніх інфармацыйных каналau. Напрыклад, дамоўленасць пра сустрэчу зь незнайым калегам зь іншай структуры заўсёды павінна быць аднабаковай і не патрабаваць пацьверджання. Зваротны сыгнал перадаецца толькі тады, калі партнэру не падыходзіць час ці месца сустрэчы. Таварам зьяўляецца інфармацыя: «А чакае Б у чацвер, запасная пятніца, у 17.10 з “Советскай Беларуссіей” у левай руцэ ля кіёску “Белсавяздрук” на плошчы Перамогі».

## Грошы

Самаахвяраваныне і праца на грамадзкіх пачатках – гэта жахі камунізму. Незацікаўленасць зьяўляецца найлепшай умовай найгоршай зацікаўленасці: схаваных, а ня яўных амбіцыяў, схаваных, а ня яўных кампэнсацыяў закамплексаванасці, схаванага пагарджання да сыстэматычнай працы. Хтосьці не прыйшоў своечасова, «бо і так ганяе з раніцы да ночы», не надрукаваў акуратна, «бо ён ня кадравая машыністка», не зрабіў справу, «бо колькі можна цягнуць на сябе, а жыць на штосці трэба», – гэта кансыпратыўны чыноўнік, які толькі замаруджвае падпольную працу. Хацеў бы штосьці зрабіць для Свабоднай Рэспублікі, але прагне незалежнасці, якая, паводле словаў Пілсудзкага, павінна каштаваць некалькі капеек і дзізве кроплі крыві.

Памятай: патрыятызм – заўсёды рызыка, якую ты ўзяў на сябе, але праца ёсьць праца. За добра зробленую працу трэба добра плаціць.

---

Камуністы зынішчылі культуру працы шляхам недаплаты, прымушаючи працеваць напалову задарма. Нашыя незалежныя самакіраваныя фірмы ня могуць сабе гэтага дазволіць. Трэба цывёрда плаціць столькі, каб нашы каапэрантны маглі нармальна жыць. Сарамлівия адносіны да грошай («не дзеля грошай працуем у падпольлі») зъяўляюцца лішній прытворнай сарамлівасцю. Чырвоныя лічаць, што нам плаціць ЦРУ. А грамадзкасць і эміграцыя, якія ахвяруюць на барацьбу за незалежнасць, хочуць толькі аднаго – каб гэтыя гроши выкарыстоўваліся сумленна і па-гаспадарску. Каб дакладна палічыць гроши грамадзкасці, не патрабуецца квітанцыяў, чэкаў, подпісаў і пячатак. Дастатковая систэмы «мець» і «павінен», а таксама добрасумленнасці.

## Сустрэчы

Сустрэчы павінны праходзіць на нэутральнай тэрыторыі, трэба пазыбягаць падпольнай працы ў месцы пражываньяня. Навошта, каб усе ведалі, хто што робіць, нават тады, калі людзі выдатна ведаюць адзін аднаго і цалкам давяраюць. Гэта паводле старога правіла, што ніхто не паведаміць толькі пра тое, пра што ня ведае. Таму варта абмеркаваць колькасць контактнай інфармацыі да патрэбай падпольнай працы.

Калі ты ідзеш па вуліцы з А і сустрэнеш Б, ты не павінен зь ім вітацца. Навошта А, зь якім ты ідзеш, ведаць пра тваё знаёмства з Б? Убачыўшы кагосці з падпольшчыкаў на вуліцы, падыходзь толькі тады, калі ён дасыць табе які-небудзь знак. Бо ты ня можаш ведаць, ці мае ён «хвост». Людныя месцы, такія як прыпынкі транспарту, добра падыходзяць для кароткіх сустрэчаў, аднак толькі для візуальных. Калі ты пабачыш, што партнэр пабачыў цябе, зайдзі ў трамвай (і г. д.) – ён зойдзе за табой; або пакажы, што ты вырашыў ісьці пешшу, – твой партнэр пойдзе за табой.

Усе важныя пытаныні, якія патрабуюць спакойнага абмеркаваньня, якіх-небудзь запісаў, перадачы тавару, павінны вырашацца ў памяшканыні. Падслухоўваньне, якога ўсе баяцца, вядзеца толькі ў памяшканынях, што даўно знаходзяцца пад назіраньнем. Там можна аперацаць толькі інфармацыяй, запісанай на паперы, або з дапамогаю агульных словаў (напрыклад, вазьмі і аднясі яму гэта, скажы ёй, што ён там будзе і г. д.), якія дапаўняюцца запіскамі.

З досьведу апошніх гадоў вынікае, што практычны вынік ад падслухоўваньня вельмі малы. Тут хутчэй размова ідзе пра псыхалягічны

---

ціск, чым пра магчымасьць кантролю нашых намераў у апэратыўным пляне. Дастаткова, калі тыя, хто дамаўляеца пра сустрэчу, будзе мець папярэдне зарэгістраваны код. Напрыклад, «у кавярне» будзе абазначаць папярэдне выбраную кавярню, а дзень і час будуць наўмысна зъменененыя на пэўны час. Пры пэўнай колькасці падпольшчыкаў шанцы расшифраваныя такога коду КДБ роўныя нулю.

## Сувязныя

Сувязныя і кур'еры неабходныя кожнаму кіраўнічаму цэнтру. Яны выконваюць такія справы, як разнос пошты, перанос тавару. Сувязны праводзіць разведку, а пасля зацьвярджэння шэфам прынцыпай функцыянаваньня (канкрэтным вызначэннем заданьня: што, адкуль, куды) можа сам выконваць гэту справу. На выпадак правалу, сувязныя павінны мець пры сабе мінімум рэчаў, якія могуць дэкансьпіраваць структуру, яны павінны ўмець ад іх лёгка пазбавіцца.

Наладжваныне ў нашай систэме сувязі зъяўляеца адным з найбольш эфектыўных спосабаў дэкансьпірацыі. Напрыклад, пускаеца плётка, што дзіцёнак Ігрэка, які хаваецца, захварэў на рак. Калі гэтая плётка будзе перададзена далей, без праверкі на першай ступені, яна можа стаць прычынай таго, што Ігрэк вышле наўпрост сувязнога, які прывяртаны з інфармацыйяй забудзе пра правілы бяспекі. Дастаткована не заўважыць хваста – і правал гатовы.

Сувязнымі неабходна карыстацца тады, калі без іх немагчыма абысыціся, а не дзеля прынцыпу. Варта заўсёды памятаць, што ў палітычнай дзейнасці прости перанос ваенных схем і абязылічанье контактаў непажаданыя для атмасфэры, у якой ідзе падпольная праца. «Больш важная за справу – салідарнасць», – напісаў калісці Куронь. Гэтай салідарнасці ня створыш рукамі адных сувязных.

## Нататкі

Нельга мець дома ці насіць з сабою нармальны нататнік. Сыцьверджаньні «Гэта мае старыя знаёмыя», «Гэта сяброўка па пясочніцы» для паліцэйскіх не зъяўляюцца аргументамі. Паліцыя ня ведае, хто для нас зъяўляеца проста знаёмым, а хто – каапэрантам. Яны рупліва правяраюць людзей, адресы ці тэлефоны, якія знаходзяцца ў нашым нататніку. Вынікі бываюць неверагоднымі. У сяброўкі зь пясочніцы, якая, паводле нашай адзнакі, зъяўляеца баязьліўкай, можа хавацца хтосьці, каго шукаюць, захоўвацца тавар ці штосьці падобнае. Магчы-

---

мы і такі факт, што наш уласны адрес трапіў у рукі паліцыі толькі таму, што камусыці была лянота зашыфраваць асобаў, якія асацыююцца ў яго выключна зь пясочніцай – «поўнасьцю невінаватым», паводле яго-нага разуменяня, паняцьцем.

Група падпольшчыкаў, хаця і ўключочае шмат асобаў, пра дзейнасць якіх мы ня маєм (і добра) ніякага паняцьця, зьяўляеца ўсё ж такі адносна невялікай. Так было заўсёды, дастаткова пачытаць надпісы на магілах апошній вайны – сем'і маглі з гонарам сказаць: «Гэта мы!». Таму адзін неабдуманы крок, сълед, адрес можа выклікаць чорны ланцуг правалаў. І таму неабходна шыфраванье самых неабходных нататак. Не хвалойся пра тое, што «сам такі нататнік падазроны». Заўсёды можаш адказаць паліцэйскаму: «Я не жадаю, каб мае сябры перажывалі празь мяне такія самыя непрыемнасці, як я з вамі ў гэты момант». Вуліцы трэба запамінаць, натаваць толькі нумары дамоў. Нататкі лепши запісваць алоўкам і закончаныя справы выщіраць гумкай. Закрэсліванье не зынішчае старога запісу.

За выключэннем шыфраванага нататніка, які пэрыядычна трэба перапісваць, пазбаўляючыся непатрэбнай інфармацыі, усе нататкі неабходна весці спосабам мініятурызацыі, што дазваляе лёгка выкінуць іх ці зьесці. Запісы на чым-небудзь выпадковым жорстка караюцца. Адзін дысыдэнт сямідзесятых гадоў запісаў штосьці на плотнай камп'ютэрнай паперы і ў момант правалу, калі б не неспадзянаваны ўдар дручком па сыпіне, ніколі б гэтага не праглынуў.

## Тэлефоны

Трэба абмежаваць да мінімуму тэлефонныя размовы, паколькі яны зьяўляюцца самым простым спосабам заўважыць нас. Званіць амаль заўсёды выключчна з аўтаматаў ці зь месца працы. Трэба адкінуць дзіцячы этикет – не называцца, а адразу пытацца: «Ці ёсьць Гена?». І размаўляць без загадковых фразаў накшталт: «Ты паклаў ужо гэтыя селядцы?» – «Так, я ўжо паклаў іх у шафу» – «Ты што?! Селядзец – у шафу?» – «Нину... у маразільную шафу»... Праўда, бывае, што перапужаныя абывацелі пры інфармаванні адзін аднаго, напрыклад, пра ліпкія руکі якога-небудзь чыноўніка, кажуць: «Ведаеш, гэта не тэлефонная размова, гэта я табе распавяду пры сустрэчы». Гэта гарантует нам інфармацыйны шум, які ёфектна маскіруе падпольную дзейнасць. Аднак чорт ня сьпіць. У падпольлі павінен дзейнічаць агульны жыцьцёвы прынцып – тэлефон служыць узаемаразуменію, а не балбатні.

---

Калі чуем у тэлефоне шчаўчкі і разумеем, што «размова кантралюецца», гэта не азначае, што мы ўжо дасягнулі ідэалу ўсёладзьдзя паліцэйскай дзяржавы, апісанай Оруэлам у «1984 годзе». Гэта толькі пацьвярджае, што камуністы па-ранейшаму імкнунца да свайго ідэалу: кантраляваць усё, што магчыма, і за колькі магчыма.

## Паштовая скрыня

Паштовая скрыня – гэта шлюз, які прыпыняе ланцуг у выпадку правалу. Гэта памяшканье, празь якое кантактуюць асобныя арганізацыйныя ячэйкі: служыць для закідванья матэрыялаў, перадачы інфармацыі і г. д. Паштовую скрыню нельга выкарыстоўваць зачаста ці зредку. Калі выкарыстоўваецца занадта часта, рух каля яе выклікае непатрэбную ўвагу суседзяў (у выпадку з кватэрай) або працаўнікоў (у выпадку з крамаю). Калі паштовая скрыня выкарыстоўваецца занадта рэдка, сувязь паміж людзьмі паслабляецца. Ніхто ня будзе сядзець двойчы ў тыдзень па некалькі гадзінаў, каб раз на месяц адчыніць камусыці дзъверы. Утрыманье паштовой скрыні, якая мае добрую схованку або суседнє памяшканье, што служыць для захоўванья матэрыялаў, звязана з адносна невялікай рызыкай. Калі хтосьці, хто пагадзіўся функцыянаваць у якасці кантактнай скрыні, выказвае шмат умоваў і перасыярогаў, найлепш адмовіцца ад яго дапамогі. Гэта патрабуе ад цябе менш намаганьняў, чым систэматычная тэрапія, якую праводзіць твой каапэрант.

У летапіс польска-ярузэльскай вайны ўвойдзе кансьпіратар, які ўва ўтрыманую ім скрыню ўпусціць першага чалавека з таварам, і нікога больш. Хаця наступныя давалі сыгнал пра свой прыход раней дамоўленым спосабам, ён толькі затрымліваў дыханье. Бо ня мог ён адчыніць дзверы, калі меў настолькі каштоўны тавар.

## Кантора

Калі ты хочаш пазьбегнуць доўгіх тэлефонных размоваў і сустрэчаў у горадзе, патрэбна адчыніць кантору, у якой ты будзеш прымаць сувязных і сталых супрацоўнікаў. Калі кіруеш працай 7–10 чалавек, без канторы закансыпіруешся да съмерці. Будзеш бегаць толькі дзеля таго, каб падтрымліваць кансьпіратыўныя контакты, якія пры першай выпадковай аварыі выклікаюць перашкоды ў працы арганізацыі. Натуральная, кантору і паштовую скрыню, як месца сыходжанья розных ніцяў, трэба ахоўваць.

---

## Схованкі

Захоўтай правіла: схаванае найгоршым чынам усё ж такі лепей, чым навідавоку.

Візиты паліцыі, умоўна кажучы, бываюць трах відаў. Першы від – гэта прыход людзей, якія бегла аглядаюць кватэру. А раптам якая матрыца павелічыцеля ўманціравана ў друкаваную машынку або хтосьці выкінуў у съметніцу рамку для афсэтнага друку?

Другі від візыту – гэта сыштэматычны ператрус, які, хочаш ня хочаш, патрабуе прагляду ўсіх кніжак, скрыняў, папераў. Гэта нудная руплівая шматгадзінная праца.

Трэці від агляду – калі паліцыя мае ўпэўненасыць, што ў памяшканьні знаходзіцца склад ці друкарня, – тады ўжо пошуку да пераможнага канца. Тэарэтычна цудаў не бывае – што чалавек схаваў, тое чалавек знайдзе.

Практычна «візиты трэцяга віду» здараюцца выключна рэдка, другога – таксама рэдка, а 90 % правалаў пры ператrusах зьяўляюцца вынікам нядбайнасыць ў падпольнай працы: усё ляжыць навідавоку. Часам дастаткова, што загляне да нас суседка, нават не абавязкова даносчыца, проста пляткарка. Замест таго каб верыць у «што-небудзь», падлічваем рызыку. У момант любога правалау ёсьць шанец штосьці ўратаваць. Важна, каб схованкі ці патаемныя ўваходы-выходы адпавядалі функцыі памяшканьня. Той, хто сваю працу разглядае сур'ёзна, павінен мец дома схованку для дробязю, куды за некалькі сэкундаў можна б было схаваць якую-небудзь невялікую реч, і іншую схованку – на невялікую колькасць падпольнай літаратуры. Тут ёсьць абавязковое правіла: не закансыпрацацца насымерць. Адзін асобнік якой-небудзь кнігі ці часопісу не стварае ніякай пагрозы. Такую рызыку мы мусім дзяліць зь мільёнамі салідарных грамадзян.

## Падпольная літаратура

Падпольная літаратура – гэта мэта і сродак дзеяньня. Яна зьяўляецца спосабам грамадзкай сувязі. Забясьпечвае сувязь паміж падзеленымі кансьпірацыяй каапэрантамі. Фірмачы могуць праз свой падпольны друк атасамляць сябе з пэўным інтэлектуальным узроўнем асяродку і палітычным выбарам фірмы.

Падпольная літаратура зьяўляецца для пачаткоўцаў школай падпольнай працы. Страх і яго пераадоленне можна вымяраць стосамі схаванай і перанесенай падпольнай літаратуры. Сетка распаўсюд-

---

жаньня літаратуры – напачатку галоўная крыніца інфармацыі, грошай, матэрыялаў.

Вытворчасць і распаўсюд падпольнай літаратуры ўводзіць нас у элемэнтарныя правілы падпольнай працы: ізаляванне розных функцыяў (напрыклад, паліграфіі – г. зв. тэхнікай друку), стварэнне скрыніяў-шлозаў (напрыклад, паміж рэдакцыяй і друкарнай), строга абавязковое аддзяленне опту ад розынцы (у распаўсюджванні і забясьпечванні).

Варта зьвярнуць увагу на факт, што з часам нашы каапэрантны выходзяць між сабою на прамыя сувязі без дазволу цэнтру. Напрыклад, цэнтар выключае з выкарыстання нейкую аптовую базу з прычыны пагрозы правалу, але старыя сувязі яе кіраўніка з кліентам, які не падзрае пра небяспеку, прыводзяць да таго, што першы трапляе ў кашёл з намерам выкананца джэнтэльмэнскае пагадненне: «Пакінь мне 50 асобнікаў «Малога кансьпіратара», бо далёка ехаць да новай паштоваі скрыні».

## Паліцыя

Адносіны падпольшчыкаў з паліцыяй павінны мець значную дыстанцыю. Паліцыя не ўсемагутная і не ўсюды ёсць, але таксама не зьяўляецца бандай дурняў з садысцкімі схільнасцямі. Гэта адзін з найстэрэйшых у свеце інстытутаў, і яе досьвед трэба ацаніць раней, чым аддаючы ёй рэмень і шнуркі як арыштант.

Паліцыя падобна да іншых установаў краіны, і тайныя агенты нярэдка «змываюцца» за некалькі хвілінай да канца працы, аднак у паліцыі трапляюцца і людзі, што маюць прыроджаны інстынкт паляўнічага. У адным гарадку быў, напрыклад, паведамляльнік, які вырашыў выявіць дысыдэнтаў і прагуляўваўся па вуліцах падчас сканчэння ТВ-праграмаў. Тыя, у каго пасъля сканчэння праграмы было запаленае съятло, траплялі пад падазрэнне. Цяпер было дастаткова праслухаць пару размоваў, каб вызначыць крыніцу заразы.

На шчасьце, паліцэйскія паводле прызваннія сустракаюцца нячаста. Слава паліцыі заключаецца ў руцінасці і агромністым бюджэце. Нават калі 90% магутнасці фабрыкі МУС вырабляе брак, нават калі на фальшывы выклік туды зьяўляюцца адначасова некалькі дзясяткаў калябарантаў – паліцыя застаецца больш дзеясным інстытутам камуністычнай, чым партыя або армія.

Факт, што пасъля выкрадання «Салідарнасцю» падстрэленага Яна

---

Наражыяка паліцыя, ня маючы ніякага съеду, пайшла па ніці тэлефону з нататніка, канфіскаванага падчас першай «справы Наражыяка» ў 1980 г., даказвае, што нічога ў яе дас্যе не губляеца нават празь некалькі гадоў. Таму ўвесь час трэба пралічваць рызыку: ня трэба падымаць гвалт пасыля кожнага сыгналу, які съведчыць пра небясьпеку, але «апёк» павінен выклікаць хаця б каранцін. Тут трэба лічыцца з сур'ёзным запозыненнем дзеяньняў праціўніка. Паліцыя – не швайцарскі гадзіннічак, а савецкая бюракратычная машына.

## ХВОСТ

Сачэньне КДБ бывае розным. Часам мэтанакіраванае («клоп», прымацаваны да аўтамабіля, які дазваляе пільнаваць на адлегласці; стварэнне «пастоў» у прыватных кватэрах, якія служаць для падслушоўванья і назірання), у іншы раз нахабнае, надакучлівае. Яно заўсёды ставіць за мету пазбавіць нас спакою падчас падпольнай працы. Дакладны хвост дазваляе напасыці на съяды тваіх контактаў. Нахабны – разылічаны на псыхалягічнае дзеяньне – напужаць цябе.

Кансыпратыўная група дапамагае і пазбаўляе адначасова. Палягчае цяжкасць сталай рызыкі, выпрацоўвае прывыканье, памяячae стрэсы, аднак таксама прытупляе пільнасць. Памылковая ўпэўненасць, што кансыпратары больш высокага ўзроўню больш падвергнутыя небясьпечнасці назірання, а табою, маленькім вінцікам, ніхто не цікавіцца. Калі памятаеш пра тое, што заўсёды ў цябе можа зьявіцца хвост, твае шанцы пазбегнуць сачэньня павялічваюцца. Дакладны хвост – гэта цэлая брыгада з 10-12 чалавек, што перасоўваецца на трох-чатырох аўтамабілях. Калі ты едзеш аўтобусам ці ідзеш пешшу, ён страхуе цябе съпераду і ззаду.

Калі ты заўважыў сачэньне, першы твой абавязак – пазбавіцца ад хваста, схавацца з вачэй. Найлепш – натуральнымі спакойнымі чынамі, каб паліцыя не зарыентавалася, што ты ведаеш пра сачэньне. Горш – выкарыстоўваць хітрасці, выходзячы праз прахадныя двары, дамы з мноствам выхадаў і складанай планіроўкі, змяняць напрамак руху.

Тваёй першай думкай павінна быць – я пагарэў (наколькі і як надоўга – гэтага ты яшчэ ня ведаеш), і гэта павінна скончыцца на мне. Я ня маю права навесыці паліцыю яшчэ на каго-небудзь, не магу нічога выпраўляць пры съпешшы.

Калі ты пакінуў аўтамабіль, не вяртайся да яго (у іх застанецца твой здымак, адзін на 10 мільёнаў здымкаў тваіх суграмадзянаў, але ня адрас).

---

## Кацёл

Калі паліцыя нападзе на сълед кансьпіратыўнай кватэры, яна робіць у ёй кацёл (засаду), гэта значыць пачынае на працягу некалькіх дзён ці нават тыдня дзяжурыць у ёй у тры зъмены, хапаючы тых, хто ўваходзіць у гэтае памяшканье. Таму кожнае памяшканье павінна мець някідкую, але ўсё ж бачную сыгналізацыю, што перасыцерагала б пра «кацёл». (Лепш за ўсё ўсталяваць сыгналізацыю перад памяшканьнем і непасрэдна перад уваходам.) Працуочы ў падпольі, памятай, што адчынены дом адчынены і для паліцыі.

## Правал

Трэба чакаць правалу, нават у самы нечаканы момант. Добра, калі зь зъдзіўленьнем, расчараўаньнем ці палёгкаю задаеш сабе пытаньне Салжаніцына: «Гэта ўжо?». Трэба памятаць, што яно зъяўляеца толькі адным з доўтага, вельмі доўтага шэрагу.

Пры падключэнні каапэранта да працы трэба абмеркаваць зь ім алібі на выпадак правалу. Падчас вочнай стаўкі з паліцыяй ідэалам становіцца маўчаныне, але ня так ужо і блага – першым рашуча адмовіцца ад паказаньняў – даць кароткае (хаць б непраўдападобнае) алібі, якое тлумачыць сітуацыю. Асабліва таму, што паліцыя наогул часта ня ведае, з кім мае справу, і ня варта ствараць вобраз прафэсійнага кансьпіратара.

Пры арышце трэба памятаць, што чым болей хтосьці рашучы, тым карацейшым будзе для яго фізычнае і псыхічнае ўзьдзеяньне КДБ. Чым хутчэй яны запэўняцца, што нічога ад нас не даб'юцца, тым хутчэй перастануць мучыць. Ведаючы вопыт мінулага, можна прывесці мноства прыкладаў людзей, якія рашучча адмаўляліся ад паказаньняў і былі вызваленыя з-пад арышту РАНЕЙ за тых, якія іх «сыпалі».

Паслья праходу праз браму съледчага ізалятару неабходна на час забыць пра ўсё, што страціў і, магчыма, надоўга. Пачненца другі этап барацьбы, які зъяўляеца найцяжкайшым выпрабаваньнем нашай годнасці, веры ў чалавека і чалавечую салідарнасць.

## Адсідка

Нават адзінокія, ізаляваныя, пакараныя карцэрэм за контакт з таварышамі, «рэсацыялізаваныя» службай турэмнай аховы, мы можам быць моцнымі ўспамінамі, верай у тых, хто нам паверыў, застаўся з намі і цяпер змагаеца за нашу свабоду. Праходзячы праз браму тур-

---

мы, неабходна падумаць, што ўсё пачынаецца зноў, а ня тое, што прыйшоў канец.

Сядзець у турме трэба вучыцца. Ёсьць людзі – выдатныя таварышы ў барацьбе, працы і забаве, але пакутлівия ў якасці сукамэрнікаў. Закрыты съвет камэры патрабуе паніжэння рэгістру, глушэння агрэсіі, не надзяляць увагі сваёй асаблівасці ці тэмпэрамэнту. Патрабуе больш такту, ураўнаважанасці, кантролю эмоцыяў, чым утрымлівацца ў любым кодэксе свободных людзей. Трэба ўмець сядзець, каб не парушыць спакойнай атмасфэры сукамэрнікаў. Трэба складаць сабе плян на дзень, навязваць дысцыпліну заняткам, падпрадкаваць сябе ўнутраным абмежаваньнем, каб зынешнія абмежаваньні (турэмныя правілы, ціск сумеснага жыцця зь людзьмі, якім нельга верыць да канца, і г. д.) не зламілі нас. У лістах да родных нельга занадта раскрывацца, пісаць, пра што і пра каго хвалюемся, – іх чытае наш съледчы, а ня толькі турэмная цэнзура.

## Боль

Боль за ўсё людзі баяцца болю і адзіноты. И тое, і другое асацыюецца з найгоршым, з тым, што ліквідуе сувязь паміж людзьмі. Аднак фізычны боль можна ўяўіць. Кожны з нас час ад часу яе адчувае: ламае руку, ідзе да стаматоляга, кладзецца на аперацыю. Адзінае, што ты не павінен даваць згоды на гэтую боль: гэта ня боль па асабістым выбары, чалавек праста зыміраеца з сваім лёсам.

Арышт, турма, катаванье, біцьцё – гэта боль і адзінота, на якія чалавек павінен рашыцца сам. Спачуванье зламаным і пакутнікам, спачуванье чалавечаму падзенню і слабасці ня можа быць дазволам, дадзеным звыш «у імя дараваньня, бо невядома, што кожны з нас раскажа, калі яму пачнуць вырываць пазногці». Аднак ніхто пазногцяў не вырываў, а адмовіўся ён ад сябе ў выніку адной размовы перад сталом КДБэшніка, «таму што мае жонку і дзяцей». Дык вось, наша салідарнасць – гэта салідарнасць адносна іншых людзей, якія таксама маюць жонак і дзяцей.

## Культура

Барацьба з чырвонымі зводзіцца да сутыкненія ў сферы, якую шырока разумеем як культуру. Кінуты ў наш бок выклік гучыць так: хутчэй – мы ці апарат прымусу і гвалту – паддасца саветызацыі? Не ўспрымай прымітывізм і хамства як глупства. Не недаацэньвай праціў-

---

ніка, памятай, што наш КДБ зъяўляеца малодшым братам усесаузнага (расейскага) КДБ. Гэтая традыцыя ніколі не памірае зусім: сілаю і слабасцю чырвоных зъяўляеца іх бюракратычна руціна. Мы абавязаны іх перамагчы ў сферы культуры: хутчэй уводзіць інавацыі, вынаходзіць новыя патэнты падпольнай працы, прыводзіць да разгубленасці камуністаў праз стварэнне ім чарговых палёў барацьбы. Хтосьці, хто на пачатку польска-ярузэльскай вайны разаслаў ліст з вайсковым штампам, які заклікаў часова ўстрымацца ад рэпрэсіяў у адносінах да дзеячоў «Салідарнасьці», перамог чырвоных інтэлектам. Савецкую машыну нярэдка закліноўвае ад адной пясчынкі.

## Страх

Апошняя вайна паказала, што адна справа – насіць значку «Салідарнасьць», але зусім іншае – падтрымаць яе справай. Калі хтосьці прапануе сваё памяшканье ў якасці паштовай скрыні і пры гэтым пытаемца: «Гэта надўгата?» – можаш быць упэўнены, што праз пару тыдняў ён пачне даваць расколіну і, пераконваючы ў «правале», распавядзе табе нейкую гісторыю пра падазроных тыпаў, што круцяцца вакол.

Страх амаль ніколі не праяўляеца ў форме заявы «Не хачу гэтага рабіць, таму што баюся». Чалавек, які баіцца працаўца ў падпольлі, наагул рацыяналізуе свой страх і рэагуе агрэсіяй на тых, хто паставіў яго перад неабходнасцю драматычнага выбару. Падпольшчыкі абвінавачваюцца ў «піянэрскіх гульнях», у адсутнасці ці лішку ветлівасці, у тым, што ня маюць часу пагаварыць на трывіяльныя тэмы, або наадварот – абвінавачваюцца ў тым, што сядзяць і сядзяць, нібыта толькі і чакаюць КДБ...

Людзі з заечым сэрцам агульнымі фразамі кажуць пра неабходнасць захавання народнай эліты – і няцяжка здагадацца, што менавіта сябе лічаць гэтым найлепшымі, безь якіх Радзіма не абыйдзеца ў будучым, пра маральны супраціў, лепш за ўсё бачны для праціўніка, пра тое, што ўсялякая хітрасць ураўноўвае нас з хітрым праціўнікам... Пры гэтым трэба быць гатовым да таго, што гэтыя рацыяналізацыі асабістага страху нараджаюцца ў пакутах і авалодваюць намі паступова. Нейкі чалавек тыднямі сцьвярджаў сабе, што зьбіраеца данесці на суайчынніка, які займаўся прастытуцыяй, хоць насамрэч рыхтаваўся выдаць... Царква асуджае гвалт, і тыя, хто насамрэч працуеца ў падпольлі, таксама баяцца, але замест таго, каб апранаць на свой страх годныя маскі, спрабуюць перамагчы яго салідарнасцю і братэр-

---

ствам. Людзі, якія абсалютна ня ведаюць страху, – самыя небясьпечныя супрацоўнікі, але, на шчасьце, яны рэдкія.

## Містыфікацыя

Па магчымасыці спрабуй вызначыць сферу сваёй кампэтэнцыі і тое, што канкрэтна ты выконваеш у яе рамках. Калі А, Б і В перад размовай ня вызначаць, хто што павінен рабіць і пад чым кіраўніцтвам, то прынцып «найлепш меней ведаць» можа прывесыці да таго, што несвядома прыкладзеш руку да ўзынінення якой-небудзь містыфікацыі. Для кагосьці станеш кімсьці зь «яго людзей», хтосьці павышэй будзе дабудоўваць твае замкі на пяску, магчыма таксама, што, ня кажучы да канца чаго-небудзь у імя кансьпірацыі, павялічыши колькасць інфармацыйных шумоў. Калі зьяўляешся пасярэднікам у якім-небудзь кантакце, які служыць бяспечы больш высокага арганізацыйнага звязна, імкніся канкрэтныя звязкі інфармацыю, якую перадаеш, з тым каб не ўзынікала неабходнасць удакладняць яе праз контакт зацікаўленых бакоў. Напрыклад, сыгнал тыпу «КДБ усё ведае аб Іксе» можа толькі перашкодзіць працы Ікса.

## Маніі

Дэмантратыўная сочка КДБ, а таксама страх перад усюдзіснай паліцыяй можа прывесыці да навязылівай ідзі акружэння з усіх бакоў. Акрамя маніі перасьледу, якая лёгка ўзынікае ў ва ўмовах палявання на людзей, варта абараняцца ад людзкой мудрасыці, якая зводзіцца да съцвярджэння, што ўсё зьяўляецца правакацыяй: той, каго яшчэ не схапілі, толькі таму «ходзіць на свабодзе», бо ўладам гэта выгадна.

Адмаўляючы рэальнасць таго, што мы робім, мы самі сябе каstryруем. Гэта прыём, да якога звязратаецца грамадзтва без усялякіх дзейнінняў з боку паліцыі. Ацэнка рэчаінасці ў катэгорыях вялікай змовы (імперыялістаў, Камінтэрну ці жыдамасонаў) ці вялікай правакацыі (маскалі, якія прагнунуть, каб мы зарэзалі сябе ўласнымі рукамі, КДБ, які пусьціў партню ў лібералізацыю, каб яе скампрамэтаваць, ці войскі, якія... і г. д.) мае характар маніякальны.

## Балбатлівасць

Стара прымаўка кажа: балбатун горшы за даносчыка. Бо балбатуна цяжэй выявіць, пляткар не бярэ на сябе ніякай адказнасці. Тому калі робіш заўвагі пра падпольную працу, пазбаў іх ад дэталяў, якія дэ-

---

кансьпіруюць каго-небудзь, а тым болей не давай з разъбегу якіх-небудзь прозьвішчаў і адрасоў. А найперш – па-за колам найбліжэйшых супрацоўнікаў не вядзі так званых вольных размоваў. Іншая прымаўка часу апошняй вайны кажа: «Нават найлегшы кансьпіратар на нейкі час, як халадзільнік, павінен размарозіцца». Аднак істотна, каб пры размарожванні ён ведаў, на якой кухні гэта адбываецца і ці прысутнічаюць пры гэтым свае. Тайна, якую найперш трэба захоўваць у падпольнай працы, гэта структура арганізацыі і ананімнасць падпольшчыкаў. Асобныя людзі, пайманыя зь якім-небудзь таварам, пакуль самі не прагаварацца пра сваё становішча ў арганізацыі, маюць адносна высокія шанцы выйсці сухімі з вады – г. зн. зь невялікім прысудам. І сваёй раптучасцю выратуюць дзясяткі таварышаў.

## Свабода

У 1944 г. палякі і іншыя народы Ўсходняй Эўропы былі пазбаўленыя правоў. Ступень бяспрайя ў розныя перыяды была розная, бо німа нічога больш элястычнага, чым «сацыялістычны правапарадак». 13 лютага 1981 г. зьяўлецца толькі асаблівым выпадкам гэтай агульной праўды камунізму: бяспрайе было афіцыйна прызнанае ў якасці законау ваеннага становішча. Пры камунізме адно дакладна: межы нашай свабоды з пачатку і да канца залежаць ад ступені нашага супраціву. Гэта павінен памятаць кожны, хто стаў на шлях апазыцыйнай дзеянасці. Згодна з тлумачэннем марксістаў, свобода – гэта ўсьвядомленая неабходнасць нашай няволі. Мы лічым, што свабоды маюць ня столькі, колькі даюць, а столькі, колькі мы самі яе возьмем. Калі не пачнём будаўніцтва свободнага грамадзтва з асобы, якая вучыцца здабываць сабе свободу, то пасыля перамогі над камунікамі мы зноў вернемся на першыя старонкі гэтай кніжачкі. Таму змагаемся ня толькі за перамогу над камунай, але і з камунаю ў нас саміх.

Напачатку кожнаму цяжка працаваць у падпольлі. Усе баяцца, калі ўпершыню бяруць пачак такіх кніжак, як гэтае, і павінны аднесці іх да незнамага чалавека, які напэўна баіцца ня менш за першага. Аднак калі абодва пераадолеюць страх, гэта будзе адпавядзецца таму, быццам яны самі выламалі дзіверы сваёй турмы, у якую іх замкнулі. Пасыля выламваюць наступныя і наступныя. Усьміхаюцца адзін аднаму. Таму што свобода ня тое, у што дастаткова верыць. Неабходна яе практикаваць.

---

[...]

## ГУЛЬНЯ Ў СЪЛЕДЗТВА

Прапаноўваю табе згуляць у съледзтва. Зыходныя прынцыпы праnstыя: ты затрыманы (а пасъля арыштаваны) у сувязі з сваёй дзейнасцю ў падпольі. Ты не адзін, разам з тобой арыштавалі групу тваіх паплечнікаў. Юрдычнае азначэнне ня важнае (пад съледзтвам яно, як правіла, мае папярэдні характар).

Я – съледчы, прызначаны майм начальнікам для допыту менавіта цябе. Съледзтва зъяўляецца барацьбой за інфармацыю. Вядома, інфармацыю на тэму дзейнасці тваёй групы мы сабралі апэратыўнымі мэтадамі (сачэнне, падслухоўванье, праз агентаў, якія дзейнічаюць у тваім асяродку); нягледзячы на вялікія тэхнічныя магчымасці, апэратыўныы матэрыял, аднак, як звычайна, ня поўны. Але што больш важна, яго нельга выкарыстоўваць як доказу судовым паседжаныні. Суд ня прыме ў якасці доваду здымкі, якія зрабіў наш агент (стайш каля дому з Іксом), стужкі з запісам падслушанай тэлефоннай размовы.

Для суду істотным доказам будзе выключна прызнанье аднаго з вас дваіх або паказаныні трэціх асобаў, якія ведалі пра вашы ўзаемасувязі. Значыць, патрэбны твае паказаныні, фармальна і ў адпаведанасці з працэдурай, надрукаваныя на друкарскай машынцы, на бланку пэўнай формы, з тваім подпісам на кожнай старонцы. Яны патрэбныя ня толькі для таго, каб падрыхтаваць судовы працэс, у якім ты, Ікс і астатнія асобы будзецце асуджаны і прыгавораныя. Ці дойдзе справа да суду і каго ў ім у рэшце рэшт будуць судзіць, ад нас мала залежыць: такога кшталту рагшэнне ў нашай систэме палітычнае, а не паліцэйскае. Фармальна-прававая развязка тваёй справы ў вялікай ступені будзе залежаць ад непрадбачанай палітычнай каньюнктуры. Аднак твае паказаныні патрэбныя нам ня толькі дзеля таго, каб цябе асудзіць. Нам таксама трэба павялічыць нашыя паліцэйскія картатэкі любой інфармацыі аб людзях, якія займаюцца апазыцыйнай дзейнасцю.

Нам трэба таксама разбурыць сувязі з тваімі таварышамі.

Праграма-максымум – гэта палажэнне, калі ты выйдзеш адсюль у якасці нашага супрацоўніка (што насамрэч можам арганізаваць). Аднак будзе дастаткова, калі выйдзеш адсюль скампрамэтаваным чалавекам, што даў паказаныні, якія абцяжарваюць тваіх сяброў. Дастаткова, калі выйдзеш зламаным чалавекам, з пачуцьцём жыцьцёвага

---

краху і бессэнсоўнасці далейшага ўдзелу ў апазыцыйнай дзейнасці. Таму нам так патрэбныя твае паказаньні.

Да гэтага часу ты ўпарты маўчыш. Я буду старацца вымусіць цябе гаварыць. Я маю шмат часу, а час працуе на маю карысць. Адзіната, стрэс, абумоўлены знаходжаньнем у турме, паступова здымаяць тваю несаступлівасць. Я маю вялікі службовы досьвед: умею карыстацца ветлівасцю і крыкам. Ведаю, калі частаваць цыгарэтай, а калі ляпаць кулаком па стале. Твае псыхалігічныя рэакцыі па вяртаньні з допытавання мне добра вядомыя. Мяне інфармуе твой сукамэрнік, які працуе на КДБ у якасці агента ў камэры. Натуральна, ты не настолькі неасцярожны, каб яму даверыцца, але ня здолееш прыкідвацца, што сьпіш, калі ты пакутуеш ад бяssonьніцы, чытаць, калі цябе ахоплівае панічная гонка думак. У рэшце рэшт, усё ж такі шмат зь ім гаворыш – значна больш, чым табе падаецца.

Саманадзейны ў нейкай каштоўнасці (цалкам мне чужой і вартай нагадваньня толькі ў той ступені, у якой яна можа быць выкарыстаная ў якасці аргумэнту, які перапыняе тваё маўчаныне), ты думаў, што ОРГАНАМ будзе цяжка весці съледзства па тваёй справе, якая для цябе была натуральным чынам чыстая. Твая ідэалёгія і твая мараль – адпаведным чынам выкарыстаныя спэцыялістам, якім я зьяўляюся, – у съледчай сітуацыі могуць быць ужытыя для разъмякчэння цябе. Пакарыстаемся імі тады, калі станецца так, што ня будуць дзейнічаць твае прымітыўныя эгаістычныя інстынкты – страх перад турмой і жаданьне хутчэй выйсці адсюль. Калі не пачнеш даваць паказаньні, абаранячы сябе, – можа быць, захочаш абараніць іншых, абараніць справу, даказваць чысыціню сваіх намераў і мэтадаў барацьбы. Любы мэтад добры. Размова ідзе пра тое, каб ты пачаў даваць паказаньні.

А вось узоры, якім чынам я буду з табою размаўляць. Я буду карыстацца старымі, праверанымі прыёмамі. Нават дзіўна, што на 90 % яны эфектывныя.

Адчуй сітуацыю. Не чытай у съпешцы. Рабі паўзы пасяля кожнага майго аргумэнту. Можаш карыстацца мэтадам псыхадрамы. Папросі таварыша сыграць маю ролю. Друкаваныя слова няхай ператворацца ў голас съледчага. Правер свае псыхалігічныя рэакцыі. Адкін' усялякае жаданьне весці палеміку, пераўпэўніваць мяне, тлумачыць мне. Заставайся маўклівы.

Пасяля абдумай тыя выпадкі, у якіх ты зреагаваў востра эмацыйна. Прадумай ці абліяркуй зь сябрам прычыны, дзеля якіх нават у гэтых

---

найцяжэйшых для цябе варунках – варта было маўчаць. Магчыма, гэта табе калі-небудзь спатрабіцца.

1. Калі ты не дасі паказаньняў пра тое, што я ў цябе пытаю, – на жаль, мы будзем вымушаныя цябе затрымаць. Калі ты хочаш пайсыці адсюль дадому – прашу даць простую інфармацыю: ад каго ты атрымаў гэтыя ўлёткі?

2. Твая справа нескладаная і толькі з прычыны асабістай упартасці ты вінаваты, што прокурор вырашыў цябе затрымаць. Такіх простых спраў аб улётках у нас насамрэч мноства. Мы ж ня можам арыштоўваць усіх затрыманых з улёткай. Як органы перасыледу, мы ведаем, што тыя, хто адразу нам скажа, адкуль, дзе, ад каго атрымалі ўлёткі, не настолькі задзейнічаныя ў распаўсюджваныні ўлётак, каб варта было іх арыштоўваць. Нас цікавяць тыя, хто працуе оглам, а не ў раздроб. А апставікі наогул адмаўляюцца ад паказаньняў. Так, як і ты. Пасядзіш для пачатку трох месяцаў – тады вырашыш даваць паказаныні.

3. Ты атрымаў санкцыю прокурора, таму што не хацеў казаць. Я зачытваю табе паказаныні Ікса. Ты яго выдатна ведаеш. І ты ведаеш, што яго ўдзел у вашай дзейнасці быў большым, чым твой. Ікс на дадзены момант на свабодзе.

4. Любы прокурор і любы суд расцэніяць тваё маўчаныне як абцяжваючыя абставіны. Гэтamu адпавядае параграф у кодэксе. Пра тое, што суд пры вызначэнні пакарання бярэ пад увагу паводзіны абвінавачнага пасяля ўчынення злачынства, а значыць, шчырае прызнаныне віны, раскрыцьцё органам абставінаў сваёй злачыннай дзейнасці і г. д. Гэта заўсёды можа быць падставай для спынення часовага арышту, закрыцця справы, а ў сітуацыі, калі дойдзе справа да суду, гэта зьяўляецца гарантый, што атрымаеш мінімальны тэрмін (напрыклад, з адтэрміноўкай выпаканання). І для суду ня будзе ўсё роўна, ці пачаў ты даваць паказаныні адразу альбо празь некалькі месяцаў з пачатку съледзства.

5. Маўчыш, герой. Жарэш народны хлеб, а цяпер маўчыш, як вораг. Мы тут размаўляем з тобой таму, каб аддзяліць тых, хто жадаў добра для краіны, ад ворагаў, але быў выкарыстаны сапраўднымі ворагамі. А ты – вораг, і з такімі, як ты, мы разылічымся раз і назаўсёды. Выйдзеш такім як ёсьць, абарванцам.

6. Спадарыня, вам 30 гадоў, у вас двое дзяцей. У нас шмат матэрыялай, якія абцяжарваюць вашу віну. Можам вас або абвінаваціць у распаўсюджваныні прафсаюзной прэсы, альбо ўва ўдзеле ў злачыннай ар-

---

ганізацыі, якая мела за мэту зьвяржэнне існага ладу. У другім выпадку вас будзе судзіць ваенна-палявы суд. Як мінімум, вам съвеціць 5 гадоў. А вы ведаецце, што для жанчыны ў турме гэта значыць штосьці іншае. Калі вы выйдзеце, будзеце са старэлай жанчынай. І запытайце сваіх сукамерніц – тых, хто прыйшоў з турмаў, – колькі жанчын зь пяцігадовымі прысудамі маюць да каго вярнуцца. Я, натуральна, маю на ўвазе мужа. Можа, гэта выстаўляе нас не ў найлепшым съятле, але гэта жыцьцё. Так можна лягчэй заключыць простую дамову: вы нам распавядаете ўсё пра свае сувязі ў рэгіёне, мы гэта пакідаем у сябе, а вам арганізуем справу аб распаўсюджваныні ўлётак Свабоднага прафсаюзу. І тады вы маеце шанец выйсці з залі суду – атрымаеце два гады з адтэрміноўкай выкананьня ці штосьці ў гэтым родзе.

7. Я цытаваў вам, спадар, фрагменты паказаньняў іншых асобаў, арыштаваных па той самай справе. Вашыя калегі настолькі пачцівія, што прызналіся ўва ўсім, што ўчынілі. Можна зь імі не пагаджацца, але нельга адмовіць у павазе. Вы ж звычайні баязлівец.

8. Пасыль вочнай стаўкі з Іксом у вас, напэуна, не засталося сумневаў, што вашыя калегі даюць нам дастаткова шчырыя прызнаньні. І не сумніваецца, што вы ўсе ў нас у поўным камплекце. Дасьведчаныя рэцыдыўісты правільна съцвярджаюць – вы атрымаеце магчымасць паразмаўляць зь імі ў турме, – што ўсялякая справа, у якой ёсьць су́ждельнікі, заўсёды наперад прайграная ў момант арышту. Групу заўсёдышаўца разгаварыць. Гэта, будзьце ўпэйненыя, апраўдваеца і ў справах аб шпіянажы, і ў афэрах гаспадарчых, і ў справах валютных. І да вашага ведама, у любой справе арыштаваныя, рана ці позна, пачынаюць гаварыць. Напрыклад, у вашай групе загаварылі ўсе. Толькі вы не рашаецеся, і гэта будзе вам дорага каштаваць. Бо, як бачыце, усе ў рэшце рэшт жадаюць уратаваць сваю шкуру. А абараняючы сваю шкуру, перакідаюць сваю адказнасць на сутаварышаў. І той, хто маўчыць, становіцца ўсё болей абцяжараным паказаньнямі іншых, а калі нарэшце рашаеца гаварыць – ужо позна. Суд заўсёдыша верыць таму, хто першы даў паказаньні. Тому вернемся да фрагмэнту паказаньня вашага калегі Ікса, які съцвярджае, што гэта вы даручылі яму арганізацію паштовых скрынняў для контактаў у Горадні, Берасьці, а таксама арганізацію кансьпіратыўных сходаў з удзелам духоўных асобаў...

9. Спадарыня напэуна ня любіць свайго дзіцёнка, бо аддае перавагу сядзець у турме замест того, каб заняцца ім. А дзіцёнак плача цэлымі днямі і ходзіць па суседзях, бо бацца заставацца адзін дома. Відаць,

---

давядзеца пазбавіць вас бацькоўскіх правоў, бо па гэтым канале праходзілі матэрыялы, якія маюць значэнне для бясьпекі краіны. Калі вы не жадаецце атрымаць справу аб шпіянажы – мaeце толькі адзін спосаб гэтага пазъбегнуць: указаць асобу, ад каго вы атрымалі гэтыя матэрыялы. Калі гэты чалавек дасыць паказаньні, што гэта былі нейкія газэткі, то на наступны дзень вы будзеце вольныя.

10. Давайце згуляем з адкрытымі картамі. Мы ведаем, што вы перадавалі пэўныя матэрыялы за мяжу. Мы ведаем пра гэты канал перакідкі. Са звестак контравыведкі мы таксама ведаем, што праз гэты канал праходзілі матэрыялы, якія маюць значэнне для бясьпекі краіны. Калі вы не жадаецце, каб мы завялі справу аб шпіянажы – мaeце толькі адзін спосаб гэтага пазъбегнуць: назваць асобу, ад якой вы атрымалі матэрыялы. Калі гэты чалавек дасыць паказаньні, што гэта былі нейкія газэткі, то на наступны дзень вы будзеце вольныя.

11. Мы ведаем, што вы дзейнічалі з ідэйных і маральных меркаваньняў. Людзі, што ўцягнулі вас у гэтую дзейнасць, пэўныя рэчы для вас перабольшылі, выкарысталі вашу даверлівасць, адсутнасць досьведу і імкненне да нейкага аўтарытэту. Зрэшты, мы таксама згодныя, што ўлады ня мелі рацыю да лістапада – і ня толькі да лістапада. Толькі і ўсяго, што вы сталі іх зброяй і не ўяўляеце, што гэта за людзі, якія іх палітычныя мэты, якія іх сувязі і знаёмыя. Ці ведаеце вы, напрыклад, што такі паважаны вамі кіраўнік рэгіянальнай групы ў сталінскія часы быў перакананым атэістам, у часы Гамулкі – агентам Візэнталя, што той тып мае рахунак у заходніх банках, ездзіць на «мэрсэдэсе» і забяспечаны да канца жыцця. І нават той, здавалася б, сыцілы Ікс – ваш непасрэдны начальнік, хіба ён калі-небудзь казаў вам тое, колькі даляраў і ад каго атрымаў цяпер, падчас ваеннага становішча, на гэтую вашу дзейнасць? Вам канкрэтныя доказы?

12. Спадарыня мае дзяцей? Я ўжо забыў. Не? Гэта добра, гэта вельмі добра, што менш людзей будзе пакутаваць! Аднак з другога боку, калі вас напаткае клімакс, тады для вас усё будзе страчана.

13. Вы разумееце, што матэрыялы, сабраныя съледзтвам, дазваляюць абвінаваціць вас у шпіянажы і неадкладна перадаць справу ў венны суд? Вы ведаеце, што на прадпрыемствах Ікса ўвесь час выраблялася зброя? Вы ведаеце, што рабілася ў аддзеле П-8? Вы ня ведаеце? Затое мы ведаем, каму з П-8 перадавалі гроши. І пасылкі. Гэта называлася нібыта «дапамогай для рэпрэсаваных». Ды вы ня маеце ўяўлення пра пэўныя ўзаемасувязі. Гэта выбрыкі выведвальных службай – і мы

---

запэўніваем, што любая выведка заплаціць любыя грошы за такую няянную інфармацыю, як прозывішчы і адрасы асобаў, звольненых за парушэнне працоўнай дысцыпліны з аддзелаў вытворчасці ўзбранення. Нават за п'янства. А тым болей за забастоўку. Бо для любой выведкі гэта патэнцыйныя агенты. І вы прымалі ўдзел у тым, што было звычайнай вэрбоўкай агентаў. Мы толькі ня ўпэўненны – вы прыкідваліся дурнем ці былі настолькі наіўным, што вамі карысталіся як сродкам у звычайнай бруднай шпіёнскай працы? Хіба мы шмат ад вас патрабуем? Жадаем ведаць – але дакладна, з падрабязнасцямі, – хто акрамя вас на гэтым прадпрыемстве арганізаваў гэтую дапамогу для рэпрэсаваных. Бо калі гэта звычайная дапамога, то за гэта нікому нічога ня будзе, так што можаце маўчаць далей. І будзьце асыярожныя, паслы выхаду адсюль – што, зрэшты, адбудзеца няхутка – вас змогуць зьбіць на пераходзе ці знайсці ў сваёй кватэры з усімі прызнакамі са- мазабойства. Выведкі ўмеюць гэта інсцэнаваць.

14. Мы ведаем, што неаднаразова Ікс перадаваў вам пэўныя сумы грошай, зь якіх вы павінны былі частку перадаць на стварэнне пунктаў афсэтнага друку, частку ж перадаць на дапамогу для сем'яў арыштаваных. Ікс шчыры ў размовах з намі і да дробязяў дакладны. Мы нават ведаем, у якой колькасці і дзе ён мяняў грошы. Ікс скардзіўся, што вы ніколі не давалі справаўдачы за гэтыя грошы. Вы не жадаеце казаць, колькі і каму вы перадалі. З пункту гледжаньня пропаганды нам будзе прасыцей паказаць вас у судзе як звычайнага падманшчыка ці махляра. Атрымаецца выдатненкая справа з прысваенінем круглай сумы са старэлым плэйбоеем, які ў сваёй установе рабіў выгляд падпольнага дзеяча. А съведкі на тое, што вы спусцілі грошы, выдаткаваныя на друк, у начных бардэлях, у нас заўсёды пад рукой. Вы, відаць, ведаеце, што кожная другая прастыутка працуе на нас. Карацей кажучы, перад вамі выбор: даць патрэбныя паказанні і сесцыі на лаву падсудных у працэсе падпольнай «Салідарнасці» разам зь людзьмі, якія маюць нейкую палітычную вагу, ці... Ці праз сваю дуркаватую ўпартасць забяспечыць сабе маленькі, ціхі працэсік з гарадзкімі прастыуткамі з начных бардэляў у якасці съведкаў абвінавачання. Пропануюць яшчэ раз гэта абдумаць.

15. Маўчаньнем вы шкодзіце ня толькі сабе, але і ўсім астатнім. На папцы з улёткамі, якая была знайдзена падчас вобшуку ў вашай кватэре, запісаны тэлефон спадарыні Н. Мы яе затрымалі. Як вы ведаеце, яна асоба псыхічна няўстойлівая. Цяжка гэтаму зыдзіўляцца – дома

---

пакінула малога дзіцёнка. Мы атрымалі ад яе паказаньні і да раніцы будзе вырашана, атрымае яна санкцыю на арышт або будзе выпушчаная пад залог. На жаль, яе тлумачэнны прымітыўныя і сылізкія – пракупор будзе схільны прымяніць арышт, баючыся ашуканства. А вы яму дапамажыце прыняць рашэнне, калі не жадаеце адказваць на прости пытаньні – адкуль у вас яе тэлефон і што вас зь ёю звязвала?

16. Як вы добра разумееце, мы арыштавалі вас, спадарыня, дзяякучы паказаньням спадарыні Н. Вы ж ведаеце, што яна заўсёды была асобай псыхічна няўстойлівой. Пасьля дачы шчырых, вычарпальных паказаньняў нечакана зламалася і спрабавала скончыць жыцьцё самагубствам. Псыхіятар паставіў дыягназ – дэпрэсія, і цяпер яна знаходзіцца ў спэцаддзяленні для падсудных. Вы ведаеце, спадарыня, там дастаткова цяжкія ўмовы, нават для здаровых людзей. Мы абое ведаем, што менавіта вы ўцягнулі сваю сяброўку ў антыдзяржаўную дзейнасць і ў вашай арганізацыйнай структуры вы былі ў пэўным значэнні яе начальніцай. З усімі наступствамі, у прыватнасці маральнымі, якія з гэтага выцякаюць. Калі б мы мелі вашыя паказаньні, ну проста паказаньні, то ўздел гэтай псыхічна хворай дзяўчыны зводзіўся б да некалькіх выездаў у суседнюю вобласць (па вашым загадзе) і да нерэгулярнай дапамогі пры транспартаванні літаратуры, дык насамрэч мы маглі б яе зараз выпусціць. Мы таксама не зацікаўленыя ў турэмных самазабойствах, а з гэтай дзяўчынай можа здарыцца рознае... Так што давайце дамовімся. Спыненне часовага арышту знаходзіцца ў ваших руках.

17. Спадар, вашая нявеста арыштавана па гэтай самай справе, спрабуе вас абараніць. Даўно дае паказаньні. Мы вам зачытвалі ўрывак зь яе тлумачэнні. Бо як прывыклі дзейнічаць у гэтых сытуацыях жанчыны – перабольшвае свой удзел у справе, бярэ на сябе тое, што, вядома, было вашай дзейнасцю, атрымоўвае такім чынам вялікі тэрмін. Можа, у рэшце рэшт, вы паставіцесь да яе паказаньняў крытычна, але самі бачыце, што яна ўсё блытае. Ня кожны такі псыхічна ўстойлівы, як вы. А з другога боку, скажу вам па-сяброўску, хаця, можа, і не павінен гэтага рабіць, назіраньне з асабістай практикі. Вы гуляеце ў карты? Ну так скажыце, каму лягчэй віставаць – таму, хто лепш гуляе, ці таму, хто гуляе горш? Калі б вы былі разумным гульцом, вы б вялі гэтую гульню. Так, каб я мусіў дапытваць вашу нявесту, падрыхтаваны ўжо вашымі паказаньнямі, а не наадварот. Зрэшты, навошта я вам гэта тлумачу? Высакародных учынкаў вы ня робіце. Часта нават сутэнэры выраша-

---

юць такога кшталту дылемы маральнага харкту больш рыцарскім способам. Герой падполья, чорт вазьмі! Спакойна чакае, пакуль жанчына за яго атрымае прысуд.

18. Спадар ведае, што антыдэяржаўныя матэрыйялы мы знайшлі ня ў вашай прыватнай кватэрэ (якой у вас няма), а ў кватэрэ вашых бацькоў. Вы ведаецце, дзе і на якой пасадзе працуе ваш бацька. Вы не жадаеце нам паведаміць, адкуль гэтая матэрыйялы там узяліся? Тым самым вы дазваліяеце дапусьціць, што іны ў адноўкавай ступені малглі належаць вашаму бацьку. І мы вырашылі гэта праверыць. Толькі паслья гэтай праверкі, вы ж у гэтым не сумняваецца, ваш бацька стане апошнім чалавекам. Здаецца, яму засталося два гады да пэнсіі, ці ня так?

19. Вы інтэлігентная маладая жанчына. Паспрачаемся, што вы маеце пэўную ідэалёгію, нейкія погляды, нейкую праграму. Затое падчас съледзства вы паводзіце сябе, як поўная ідыётка. Штосьці ўзяла, штосьці прынесла, з кімсьці сустрэлася. Гэта вядома з паказаньняў іншых. Аднак тыя, іншыя, пры дачы паказаньняў неяк паказваюць сябе. Напрыклад, Ікс напісаў нам сваё поўнае палітычнае крэда. І ён на сваім працэсе выступіць як дзяяч. А вы на гэтым працэсе паўстанцеце яго каканкай, якую ён выкарыстоўваў у якасьці кансьпіратыўнай дзяйчынкі на пабягушках. Ня ведаю, ці падабаецца вам гэтая роля.

20. Вашы сябры з гэтага, як вы кажаце, «падполья» ўвесь час паводзілі сябе як дылетанты. Не трymаліся правілаў кансьпірацыі. Вы вінаватыя ў іх глупствах і неасцярожнасцях, бо вас так хутка арыштавалі. Мы ведаём, што вы значна лепш – арганізацыйна і прафесійна. Калі б гэтая група працавала згодна з вашымі прынцыпамі (пра што мы ведаём дзяякуючы паказаньням Ікса) – значна цяжэй было б вас выкрыць. Вы – прафесіянал высокага ўзроўню, і мы ўмеем цаніць прафесіянала. На жаль, вы звязаліся з бандай саплякоў. І вы бачыце – працэс вашай групы (як і іншыя працэсы) калісьці стане матэрыйялам для гісторыкa. І будучы гісторык ацэніць вас або як арганізаванае, палітычна мудрае падпольле, або як слабакоў. І ці захочаце вы рэканструяваць арганізацыйныя прынцыпы вашай сеткі распаўсюджванья падпольнай літаратуры?

21. Так што гэта вы будзеце тым другім эшалонам, які бутэлькамі з палівам будзе зынішчаць войскі і міліцыю? Не абарочвайся. Мае калегі нічога ня робяць, толькі стаяць. Мы маем час. Ну, хто гэта табе даў?

22. У вас перад носам брашурка. Што гэта, на вашую думку? Хто гэта

---

напісаў? Зь якой мэтай? Вы маўчыце? Вас вучылі маўчаць. Рознымі мэтадамі. Некалі існавала такая інструкцыя пра тое, як уставаць і сядаць, выпіскі з кодэксу з скажоным тлумачэннем законаў. «Грамадзянін і служба бясьпекі». Вось гэты тэкст. Вы ведаеце, што гэта? Звычайная шпіёнская інструкцыя. Тэкст інструкцыі, якая павінна дапамагчы ў выпадку правалу. Вы ведаеце, на падставе чаго гэта было распрацаўана? Вось фатакопія, якую наша контрразведка атрымала ў адным з цэнтраў амэрыканскага выведкі – Усходнеэўрапейскім сэктары. «Sensitivity Training as a Tool for Strengthening the Resistance to Brain-Washing». Калі вы ня ведаеце ангельскай, перакладаю: «Трэніроўка адчувальнасці ў якасці супрацьдзеяння прамыванню мазгоў». Па-глядзіце і парашайце. Усе 22 пункты адпавядаюць – ці ня праўда? Вы і далей будзеце маўчаць у адпаведнасці з гэтай шпіёнскай інструкцыяй?

**Варшава, 1983 г.**